

12.019

16

Szentő L.

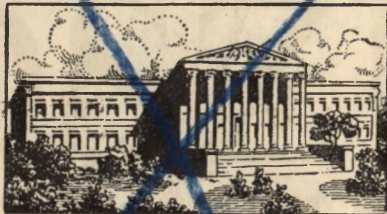

Greco

ta Maurice Barrès

ULTURA KÖNYVTÁR

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

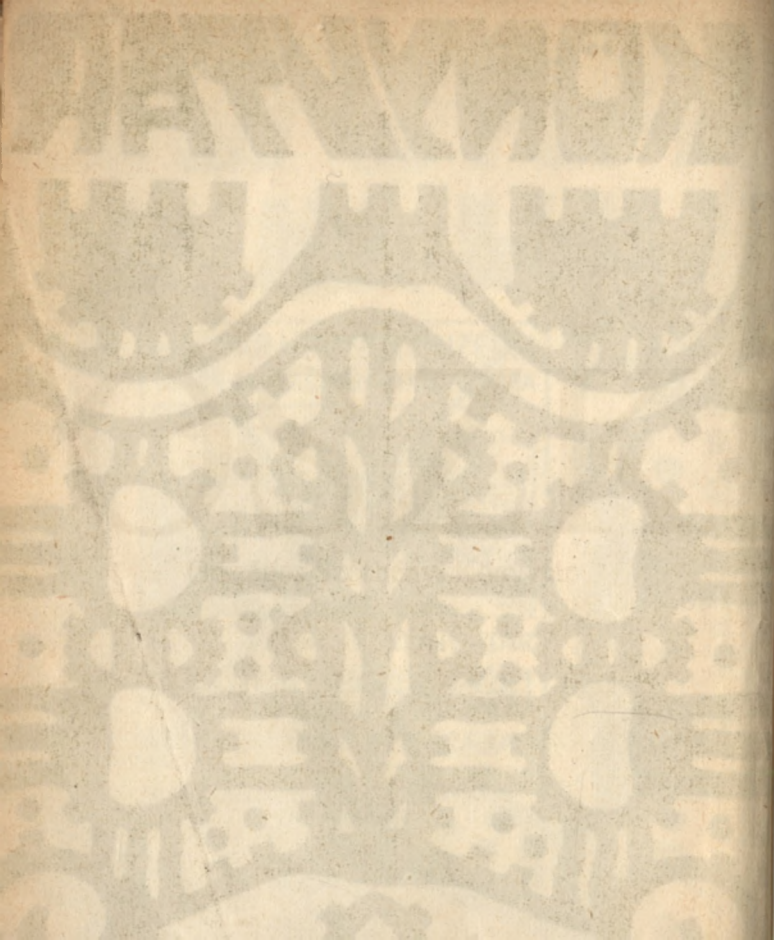
OLVÁSÓTERMI KEZIKÖNYVTÁR

017.365

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

KÖNYVTÁR

KULTURÁ KÖNYVTÁR
SZERKESZTI LACZKÓ GÉZA

16

G R E C O

MAURICE BARRÈS G R E C O

ÖT KÉPPEL

FORDITOTTA
ÉBER LÁSZLÓ

BUDAPEST

A KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. KIADÁSA

A borítékképet
Szántó Lajos rajzolta.

12019/16
~~047365~~

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR	
Növedéknapló	
1935	2363

Don Francisco Sandoval y Royas herceg híres nyári kertjében narancs-illat áll mozdulatlanul a hőségstől elsúlyosult levegőben, vörhenyesen lángol körülötte a sziklával dúlt vidék, amely fölött egy zöld felhő lebeg. Jobbra odébb a fakó Toledo zsúfolódik hegynek föl a messzire elmagasló székesegyház körül. Előre, lent, az alacsony, vastag kőfalon, rekettye-bokrokon, sziklákon, meredek lejtőn túl a sellős Tajo rohan. Balkézt fehér kecskenyáj csilingel; egy út iramlik: rajta szürke szá máron fekete pap kocog piros ernyő alatt.

A fülledt, sötétzöld árnyékban egy bíbor folt körül, itt-ott fehérrel szegett, fekete nyüzsgés: a bíboros herceg — el duque de Lerma — és vendégei: jezsuiták és világi urak.

A herceg vitte a szót :

— Castilla és Aragón nem térhetnek le arról az útról, amelyre léptek s hogy ez az út helyes, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Spanyolország karddá kovácsolta vasát, az Éghez folyamodott s íme, Anglia és Hollandia gyolcsa, a Keleti-tenger partjának prémje, a francia gabona, Levante bora, az Indiák ezüstje mind szentelt földjére gyűl.

Luis de Gongora y Argote fiatalos hévvel zúgta a szavak elhangzása után beállt csöndbe :

— S mi az, hogy Castillában, ahol mind e kincs összefolyik, mégis csak rézpenz járja : az olcsó maravedi ?

Lerma herceg titkára, a még fiatal, de már óvatos, meggondolt Lope Félix de Vega Carpio elnéző göggel mosolygott. A bíboros, körületekintvén, meglátta s így szólt:

— Félix öcsém mosolya a válasz, kedves Luis, ahogy a mosoly gondolatot, talán szigorút, bántót vagy bántót-tat, mintegy sebet rejt, úgy rejti mi spanyol pompánk mosolya alatt az ősi sebet, minden baj forrását : a morisco-t.

Egy hosszúkás fejű, beesett arcú, nyugtalanítóan kancsal úr kasztíliai fülnek, méltóságnak szokatlan pergő szóval mondta rá :

— Lelkében keresse meg előbb ki-kí a moriscót, aztán csak a szomszéd telekben.

Egy hatalmas, dús göndör őszhajú aggastyán türelmetlenül mordult. A herceg csillapítóan tárta ki bal karját kinyújtott mutatóujjal a békétlenkedő költő, Alonso de Ercilla y Zúñiga felé, aztán könyökben visszavonva megfenyegette vele amazt:

— Te görög, vedd eszedbe, hogy a művész az állam hajójának nem kormányánál, de elől, az orránál ül és elmélkedik és szemlél, tervez, fest és épít s szava enyésző.

Az agg Antonio Covarrubias mély hangon szólt:

— Mint az achájok léptei a trójai fövényen.

A görög, mintha nem hallotta volna a majdnem komolyan hangzó intést, elgondolkodva felelt:

— Tilos nekik a nemzeti köntös, nyelv, írás, melázó daluk, szerecsen rabszolga tartás, a fátyol asszonyaik arcán, meleg fürdő, csukott ajtó, a lakodalmas népség örömét záró; meg kellett tanulniok három esztendő alatt spanyolul, Don Juan kifüstölte őket a Sierrából s Castilla tizenkétezer béklyót küldött Granadába, hogy elhurcolják őket északra, Don Juan, mint mondják, maga is sírt, sárban, esőben, szélben látva vánszorogni a nyomorultakat . . . mit akartok még?

— Kiűzni őket az országból! — szólt emelt hangon a herceg.

— Kiűzni őket! — harsant fel utánna egy-két ajakról.

— Ám kergessétek ki őket mind — vont vállat a görög.

— S hajtsátok ki utánuk a dominikánusokat is — mondta az ősz Ribadeneira.

A herceg nagyot nevetett:

— Ti mind így beszéltek, jezsuiták, nem feledőn, hogy a dominikánusok a szent inquisición elé idézték Ignacio de Loyolá-t is.

— Santa Teresá-t is! — szólt halkán a görög. — A gót büszke és lusta és szegény . . .

Gongora hevesen vágott közbe:

— A morisco alázatos, sürgő-forgó és dús; a zsírunkon az! Idegen! Pogány!

— De már itt született — sietett szerető, rábeszélő, enyhe indulatú szóval a görög — s keresztény.

Ribadeneira folytatla Gongora helyett:

— Csak úgy, ahogy a zsidó protestáns. Titkon körülmetélkedik s otthon Mózeszt és Mohammedet tiszteli. S mért lett protestánssá a zsidó? Hogy így is ellenkezzék velünk s mégis kereszténynek mondhassa magát.

— Büszkék vagytok és makacsok, ti gótok — mondta

a görög — és nemesek! Nemes Navarrában és Biscayában még a vízhordó, még a koldus is. Ha egyetlen ingét mossák, ágyban marad s díszruhát öltvén keményen koplal. Kérdezd meg a parasztot, akit az ekeszarvánál lelsz, megpillantván téged, mért sompolyog haza s mért jön eléd karddal oldalán! Azt fogja mondani: — Nemes vagyok. Kérdezd meg, miért szegény! Nemcsak a moriscót fogja említeni, de az udvari emberek, deákok sáska-hadát is . . .

A herceg fölállt:

— Elég! Mint felséges urunk, Felipe, fiának, a trónörökösnek udvari marsallja, megtiltom neked, görög, hogy így félrebeszélj s nemcsak én tiltom meg, hanem ime: városunk vendégének, Don Miguel de Cervantesnek béna karja is, mely Lepanto diadaláról beszél; megtiltja kis apródomnak, Hortensio Paravicinónak zsenge lelke, amely konkoly-magvat befogadni túlságos drága föld; Don Alonso gyönyörű poémája, La Araucana, mely azt dalolja, miként segített ő, a költő, kardjával a spanyol korona fénye alá igázni a távol Chilét; a Vita Ignatii, melyben Fray Pedro emelt emléket mesterének; titkárom drámái, Covarrubias értekezései . . . s megtiltják végül festményeid — köztük az Espolio, amelyet

legjobban szeretek — ami mind-mind egy-egy sugara, villanása, szikrája, ragyogása a spanyol lélek nagyságának, amely nem gót, nem zsidó, nem arab, hanem keresztény!!

Már violaszín éjtszaka pihegett ekkor a zöldes-kék égbolt alatt. A herceg visszavonult, vendégei aludni széledtek, csak a festő késlekedett nyugalomra térni. Előbb csak ült félrehajtott fejjel, aztán fölkelte s egy gesztenyefa árnyékából nézte a csillagokat. Valaki pedig türelmetlenül leste, hogy alkalmatlankodás nélkül melléje szegődhessék: a sevillai adószedő, a kedves pástor-regény-író, dráma-szerző Cervantes, a bíboros herceg egy kegyeltje, tán titkos politikai ügyvivője. Mikor aztán a görög kilépett az útra s a ház felé tartott, melyet ő épített „krétai ízlésben, krétai tervek szerint“, elébe került. A görög meglepve kapta föl fejét:

- Nos, ki ez a másik, magamfajta éjjeli bagoly?
- Saavedra! Szolgálatjára!
- Á!

— Az imént nem éppen kedvesen nyilatkozott kegyelmed bizonyos sáska-hadról s mivel csekélységem is amolyan deák-féle, hát meg szerettem volna mondani ke-

gyelmednek, hogy van köztük, ezek közt a sáskák közt olyan is, aki emberül becsüli a moriscót, nem lop, dolgozik, pedig spanyol. A kezét adja, uram, hadd rázzam meg, mert a szív, amely átellenében dobog, igaz és bátor.

A görög gyanakodva nyujtotta csak oda kezét.

Amaz megérezte a tartózkodást s hogy bizalmát ki-erőszakolja, bizalmas lett maga:

— Ismertem valahol egy nemest, hosszú, sovány volt a képe, tagja, lovagregényeket olvasott naphosszat s az járt eszében, hogy feltámasztja a kóbor lovagok rendjét, nagylelkű volt, bátor, önzetlen, udvarias, de bolond; volt neki egy majorosa, egy pohos sült paraszt, szájas, kapzsi, gyáva és közönséges, s szintén bolond, mert holmi elnyerendő kormányzóságért kész volt a nemes szolgálatába állni . . . és biztosíthatom kegyelmedet, hogy minden spanyol vagy ilyen, mint e paraszt, vagy olyan, mint ama nemes. A hercegben egyesül a kettő, ideálokért lelkesedik s közben tömi a zsebét, igen, egyesül benne mind a kettő, azzal a hallatlan változattal, hogy mindegyik komolyan veszi, nemcsak magát, hanem a másikat is.

S harsányat kacagott. A nagy nevetésre madár rebent föl egy fáról s menekült szárnyzuhogással, kutya

kezdett vonítani valahol s álmából riadt gida csengője csilingelt meg egyszer-kétszer.

A görög elgondolkozva hallgatott, aztán hirtelen megragadta társa karját:

— Te nem értenéd, te, a vérbeli spanyol, hogy ezt a sovány rajongást, ezt a pohos anyagiasságot, ezt a violaszín éjtszakát, a vörös nappalt, az éles vonalakat, a romlott bírákat, a piszkos városokat, a heves nőket, protestáns zsidót, körülmetélkedő arab keresztényt, kínpadot és máglyát, Salamanca zaját, a csöndes Escoríalt, a sok szeretős Felipét, a falánkságába haló Don Carlost, arab csillagászt, zsidó bölcset, merev pompát, fekete divatot, a milliónyi papot, apácát, ezt a gazdagságban szegényedést, ezt a büszkeség forrását a nyomor völgyében, a megvásárolható kegyetlen Lermát, a megközelíthetetlen kőszívű Albát, ezt az arab-zsidó-gót keveréket: a spanyol csudát mily apokaliptikus erővel vonzza magához a Menny, mint mágnes a vasat?!?

Cervantes döbbenten hallgatott.

A nagy csöndben messziről, halkan, rejtve, félve, de élve arab dal fűszerezte bánattal az éjtszakát. Kis kápolna-harang kiáltva csengetett most belé s a dal megszakadt . . .

LACZKÓ GÉZA

G R E C O

ELSŐ LÁTOGATÁSOM GRECÓNÁL. Ha Grecónál tett első látogatásomra visszaemlékezni igyekszem, a Toledo uccáin töltött első estém emlékei jutnak eszembe. Csak úgy találomra mentem el vacsora után hazulról. A keskeny járdára bíztam magam és az a vaksötét égbe belenyúló magas falak mentén vezetett. Hatalmas kolostorok és cimerpajzsokkal és kovácsolt vasrácsokkal díszített komor úriházak mellett haladtam el. A balsors nem törte meg büszkeségüket. Körülöttük az éj egybegyűjti egész mult életüket, amely oly széppé lett, mint egy álom. A látomások egész népe várt rám, amelyek elhagyatott asszonyokhoz voltak hasonlatosak: flamand és zsidó nők, katolikus és szaracén nők vártak minden kapuzat fülkéjében. Azóta az első est óta úgy nehezednek reám, mint a nyomor a szegényre és hús

év óta táplálom a kisérteteket idegen vérrel. Nem panaszkodom: minden örömben meg-
szolgáltak érte . . .

Micsoda hallgatás uralkodott azon az estén a
hegyes város sötét uccácskáiban! A falak lábá-
nál tücskök cirpelték, magasabban hirtelen jött
denevérek röpködtek. Féltizenkettő tájban zenét
hallottam. Labirintusomon keresztül arrafelé igye-
keztem és hirtelen egy szélesebb uccába lyukad-
tam ki, ahol a szabad ég alatt táncoltak.

Rossz világítás mellett keringőt táncoltak.
Toledo köznépe volt, minden életkorban. Szoro-
san átölelkező kisleányok dobbantva és kisértetek
gráciájával jelezték az ütemet. Mialatt körüljártam
a kört, hirtelen – ahogy csak olyan országban
lehetséges, amelyet még friss kíváncsisággal
keresünk fel, – úgy véltem, mintha Goya,
Velazquez, Cervantes és Calderon hőseit ismer-
ném fel, mert hiszen az újonc szemében ők je-
lentik egész Spanyolországot . . . De élvezetem
nem volt zavartalan. Ez a rezesbanda, a csöcse-
léknek ez a lármája nem nagyon illett a kör-
nyezetbe.

A zene hirtelen elhallgatott. A táncosok el-

nyújtott torokhangokat hallattak ; minden fényt eloltottak és a társaság sietve szóródott szét a meredek uccákban. De azonnal ének hangzott fel az éjben. A magány himnusza volt, négy teljes, megkapó sorból álló versszak. Olyan volt, mint a túláradó lélekből kicsorduló mézcsepp.

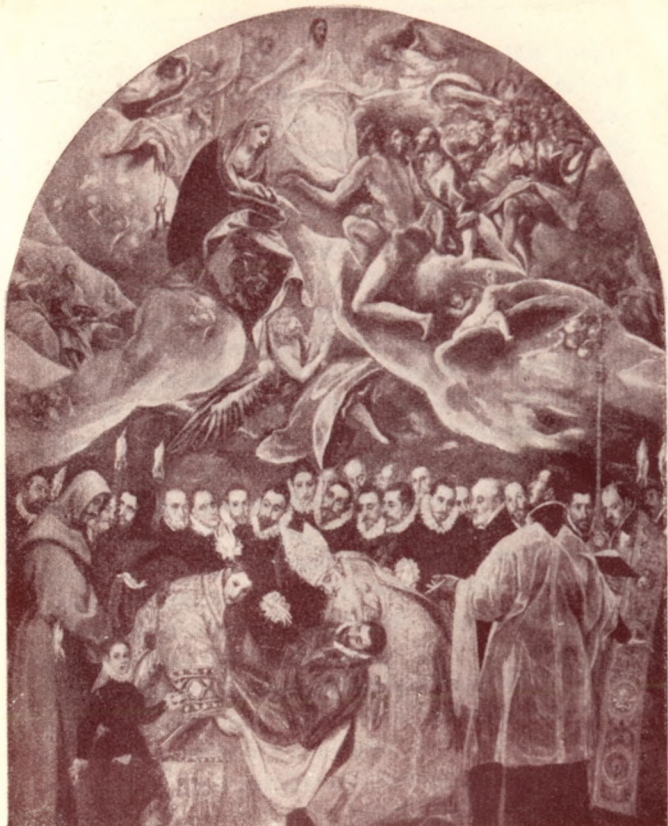
Másnap a Santo Tomé-templomban a dallam visszhangja lelkemben egybeforrt azokkal az ideges és szomorú alakokkal, amelyeket Greco híres festménye, az Orgaz gróf temetése tüntet elénk.

Magasan a mély szakadék fölött, ahol a Tajo sárgás hullámaint hömpölygeti, Szent Tamás templomának vörhenyes téglákból épült és arab ívsorokkal, mázas oszlopokkal ékített tornya emelkedik a magasba. Azok közé a mecsetek közé tartozik, amelyeket keresztény templomokká alakítottak át és amelyek arra emlékeztetnek, hogy valahol a város rétegeiben muzulmán lélek lappang. A templom félig rom, de akármilyen nyomorúságos, mégis a legjobb hajléka Orgaz gróf temetésének – egy olyan remekműnek, amely arab és egyszersmind katolikus érzésből fakadt.

A festmény még mindig azon a helyen van,

ahova Greco helyezte: a templom jobboldali hajójában a fal egyik lapos fülkéjében függ, amely keretül szolgál neki. És valóban, ez a krétás, fehér környezet nem válik javára. A kompozíció két részből áll. A kép alsó fele Orgaz gróf temetését ábrázolja, fölül a mennyei udvarnál való fogadtatását látjuk.

Alul az előtérben Szent Ágoston és Szent István pompás, nehéz ruháikban lehajolnak, hogy Orgaz urának flamand vértezettal borított élettelen testét fölvegyék. Mögöttük zsúfolt tömegben mintegy harminc alak áll: nemesek, világi papok, szerzetesek. Majdnem valamennyinek fekete a ruhája és a kép egyik szélétől a másikig fríz-szerűen sorakoznak egymás mellé. Az ünnepies gyász lehellete a nyugalom méltóságával hatja át a szép halotti szertartást. Lelkünk az első pillanattól kezdve megilletődik, komoly hangulat száll meg. A toledói társaság színe-virága áll előttünk; erkölcsi lényük legnemesebb kifejezésében vannak élet után lefestve. Ezek az emberek szigorúak, kemény testűek és lelkűek, nem képzeld erő híján, de képzeletük torz és szomorú, és ők maguk zavartalan örömré képtelenek, anélkül az

Orgaz gróf temetése
(Toledo, S. Tomé)

adomány nélkül, hogy szabadjára hagyják magukat. Azt képelem, hogy csökönyösen ragaszkodnak átöröklött képzelődéseikhez. Voltaire azt mondaná, hogy el vannak zárva a világosság elől. A csuda, amely szemük előtt lejátszódik, felemeli őket, anélkül, hogy csudálkozást keltene bennük. Miért is csudálkoznának a két szent jelenléte miatt, holott tudják, hogy ugyanabban a pillanatban Orgaz nemes urának lelkét kihallgatáson fogadják a mennyei udvarnál . . .

Magunk is tanui vagyunk ennek a kihallgatásnak. A mennyekben játszódik le. Orgaz gróf teljesen meztelenül jelenik meg Krisztus, a Szent Szűz és az üdvözültek körének színe előtt. A jelenet éles ellentétben áll a kép alsó részének szép, valószínű ábrázolásával. Fakó, a szegényességig lefokozott tónusok, furcsán megnyújtott, elvékonyított, kicsavart formák a kép felső részét kísértetiessé teszik, úgyhogy nyugtalanít, megbotránkoztat és mégis vonz.

Különösen ellenmondásos génusz ez a Greco! Lehetséges-e, hogy ugyanaz a realista, aki ezt a huszonnégy toledóit lefestette, amint azzal foglalatoskodnak, hogy requiemet mondjanak egyik társuk

fölött, azzá a látnokká alakul át, aki az árnyak és álmok birodalmába visz át bennünket? Milyen szögből nézi az életet? És voltaképpen mit is jelent ez a mű, amelynek egységét az első pillanatban képtelenek vagyunk felfogni?

A kép alatt levő fekete kőlapon a következő aranyozott nagybetűs felirat olvasható:

»És ha sietős volna is utad, ó vándor, állj meg egy pillanatra és hallgasd meg néhány szóban városunk egy régi történetét. A toledói Don Gonzalo Ruiz, Orgaz városka ura, Kasztília proto-notáriusa, aki jámborságának sokféle bizonyosságát hagyta maga után, arról is gondoskodott, hogy Szent Tamás apostol e templomát, amely addig csak közepes vala, de amelyet ez a nemes úr végső nyugvóhelyéül kiválasztott, az ő költségén pompásan helyreállítsák és arany s ezüst kincsek nagy adományaiban részesítette ezt a templomot. Abban a pillanatban, midőn a papok nekikészültek, hogy eltemessék, Szent István és Szent Ágoston – ó hallatlan, csudálatos esemény! – leszállottak az égből és saját kezükkel temették el. Mivel túlságosan körülményes volna elbeszélni, hogy mi indította a szenteket erre a cseleke-

detre, eredj, ha teheted, az ágostonrendiek kolostorába, amely nincs innen távol és kérdezősködj és azok a szerzetesek majd elmondják neked. Az Úr 1312. évében halt meg. Immár ismered a menny lakóinak háláját, annak eredményét. Most pedig halld meg a halandók állhatatlanságát. A nevezett Gonzalo végrendeletében két ürüből, tizenhat tyúkból, két tömlő borból, két fuvar fából és maravedinek nevezett nyolcszáz pénzdarabból álló járadékot hagyott. Mindez a Szent Tamás-templom plébánosát és a plébánia szegényeit évente megillette volna Orgaz lakossága részéről. Orgaz lakói azonban azt vették fejükbe, hogy ez a szolgálat idők multával elévül. Midőn az utóbbi években vonakodtak, hogy a kegyes hagyománynak eleget tegyenek, a templom plébánosa, a madridi Andre Nuñez és Pedro Ruiz Duron által benyújtott erélyes védekezés után a valladolidi kancellária törvényesen rászorította Orgaz lakóit, hogy kötelezettségüket teljesítsék.*

Greco műve tehát annak a pernek emlékét örökíti meg, amelyben Szent Tamás plébánosa győzött az orgaziakkal szemben. A kép így szól hozzájuk: »Hálátlanok! Harmadfél évszázad előtt

egy jámbor keresztény, aki még itt a földön nyerte el jutalmát Szent Istvántól és Szent Ágostontól, szerencsét akart hozni Szent Tamás plébániájára. Ti azonban vakmerőségtekben vétettetek az ő akarata ellen, amelyet maguk a szentek is jóváhagytak. Reszkessetek! Mert ő bizalmasan társalog az égben Jézus Krisztussal és a Szent Szűzzel.

Tiszta sor. Ez az ihletett festmény prókatori csalafintaságból, egészen köznapi garasos históriából indult ki. Ó, mekkora a művészi lélek hatalma, mely gondolatában átalakítja az adott tárgyat. Ezek az alantas civódások, amelyek egy gyanús csudatét köntösébe vannak burkolva, réges-régen feledésbe mentek volna; ekkor azonban Greco nyúl hozzája és a bizony meglehetősen piszkos mucsai történetből a spanyolosan hangolt érzés mérhetetlen erejét váltja ki. A köznapi pereskedők köréből magasba szárnyal lelke és a hitvány adomát mennybéli örökkévalósággá változtatja át. Ha Nuñez plébános meséli el a csuda történetét, azt kérdezzük tőle: »Hát csakugyan elhiszi?« Ha azonban Greco szólal meg, olyan világba vezet, amelyben a kétely minden joga megszűnt.

A meggyőződéses komolyság, amely ezekben az egyhangú alakokban kifejezésre jut, a fagyos színezet, amely heves, felfokozott ellentétekbe csap át, álmodozásra késztet, a szemlélődő élet vágyát gyújtja fel. Miért gondoltam ez előtt a hasonlíthatatlan ideges élettől áthatott furcsa kompozíció előtt önkénytelenül arra az arab dalocskára, amely előző nap toledói első estém árnyékaiban enyészett el? Nem tudom, meddig engedtem volna magamat át ezen az első napon, ott Szent Tamás templomában, ennek a titokzatos csábító varázsnak, ha nem szörnyűködöm el azoknak a kis ministráns gyerekeknek a nyugtalanságán, akik a templomot kinyitották volt nekem. Ferdén tartott gyertyáikkal oly bőszén hadonáztak a festmény előtt és oly nyilvánvaló megvetést árultak el annak felső része iránt, hogy a legroszszabbtól lehetett tartani. Nevezetes látvány volt, mikor ezek a kis sekrestyei patkányok hosszú pálcáikkal arra a mennyei dicsfényre mutogattak, amelyben Jézus Krisztus, a Szent Szűz és Orgaz gróf jelennek meg, miközben a meggyőződés hangsúlyával ismételték: »Demente! Bolond volt!«

Greco tébolya! Ez az otromba vád, amely a

festő más képeiben némi jogcímet találhatna, – hogy szétfoszlik itt, ennyi komolyság és nemeség előtt. Sok derék műértő elismeri, hogy Greco lángelme volt ugyan, de elvesztette eszét. Én a magam részéről már az első találkozás óta úgy éreztem, hogy hatalmas, sajátos lélekkel állok szemben és hogy bizonyára értelmes dolog, ha élünk a gyanuperrel, de még sokkal értelmesebb, ha figyelmesen meghallgatjuk. Feltettem magamban, hogy utánajárok ennek a szép spanyol problémának: elmeséltem magamnak Greco élet-történetét és a diplomokban mindenütt kutattam alkotásainak egész sorát.

GRECO ÉLETE. A tudósok egyetértenek abban a feltevésben, hogy Greco 1545 és 1550 közt született Kréta szigetén, de szülőföldjét, családját és legkorábbi fejlődését illetőleg semmiféle nyomot sem találtak. Úgy látszik, hogy egyike volt annak a sok fiatalembernek, akik a szigetekről Velencébe mentek, hogy ott találkozzanak idősbjeikkel, akik már gazdagságra és tekintélyre tettek szert. A San Giorgio-templom körül ezeknek a görögöknek már több mint négyezer lélekből álló gyarmata élt. Mint üvegfestők, miniátorok, könyvdíszítők, a bizánci hagyományok tőkétjét őrizték. Joggal hasonlították össze Greco palettáját, amelyen a fekete és fehér uralkodik, a régi bizánci művészek színskálájával, ahogy az az Athos-hegy egy híres kéziratában le van írva.

Az első hiteles adat, amellyel erről a titokzatos

művészről rendelkezünk, egy levél, amelyben Giulio Clovio, az öreg miniátor, aki maga is exotikus eredetű volt – Dalmáciából származott – arra kéri Alessandro Farnese bíbornokot, hogy római palotájában adjon hajlékot »egy candiai fiatalembernek, aki Tiziano tanítványa és jó festő«.

A Farnese-palotában igen jó iskolás képeket festett Greco. A nápolyi és pármai képtárakban, a Beruete-gyűjteményben, az Escorialban és Londonban is láthatók; kézzelfogható bennük Tiziano, Tintoretto, Palma és Velence befolyása. Rómában azonban hovatovább túlságosan elszaporodtak a festők. Greco megértette a meggazdagodott Spanyolország hívását és 1575 körül átköltözött Kasztíliába, Toledóba, ahol bízvást számíthatott megbízásokra.

Ott azonban még több is várt reá: olyan modellek és az érzésnek olyan módja, amelyek természetének megfelelték.

Éppen akkor összpontosította volt II. Fülöp a közigazgatást Madridban és az ő Escorialjában. A meredek magaslaton emelkedő igen előkelő, hűséges császári Toledo azonban, római épületek romjaival, vizigót bazilikáival, arab mecseteivel,

templomaival és palotáival mégis csak Spanyolország szíve maradt.

A székesegyház a művészet mérhetetlen kincseivel volt tele. Még csak olyan képek hiányoztak belőle, amelyek jellegéhez illettek; festőjét várta, követelte. Állig csomagolt ki Greco, a kanonokok máris megrendelik nála a Krisztus köntösének felosztását ábrázoló képet, amely ma a székesegyház sekrestyéjét díszíti.

Nagyszabású, pompás, gazdag mű ez. A vörös köpenyes Krisztus előkelő szomorúsága a középpont. Jobbjánál egy nemesember áll palaszíni vértetben. Ez a barnás arcszíni büszke alak fejezi ki az egész kép alapeszméjét. A cselekményen kívül marad, szenved, töpreng és tudja, hogy az, aminek jönnie kell, őt is érinti. Krisztus és e tanúként mellett álló lovag mögött, a lovagi vértet színárnyalatát ismétlő háttér előtt a tömeg lándzsái és sisakforgói emelkednek a magasba. A csűrhe azonban a maga katonai zenebonájával nem képes a méltóságnak azt a nagyszerű példáját megzavarni, amelyet az előtérben levő alakok nyujtanak.

Greco e toledói első fellépésén – mint

egyébiránt azokban a munkákban is, amelyeket ugyanakkor a Santo Domingo el Antiguo-templom számára készített — az olasz befolyások még erősen érezhetők. Az önmagát kereső eredeti szellem örök története ez. Egész sereg közömbös mű után írja meg Balzac a Chouans-t, ezt az igazi remekművet, amely ugyan még Walter Scott befolyása alatt áll. Csak abban a pillanatban találja meg önmagát, midőn a modern élet ábrázolása felé fordul. Így Greco is csak abban a pillanatban fedezte fel géniuszát, midőn az a gondolat támadt benne, hogy a kasztiliai nemeséget kell megfestenie. Szent Móric és társai vértanúságának képe, amelyet Greco 1580 és 1584 között festett II. Fülöp számára, arról tanuskodik, hogy immár ismerte a követendő utat: arra volt hivatva, hogy érzékelhető valóságokkal fejezze ki az eleven lélek vonaglásait.

Ez a felfogás megfelelt ama király erkölcsi lényének, aki a festészetet az erkölcsi pátoszra akarta beállítani és azt Tizianótól a sevillai iskola felé terelte. Mégis úgy látjuk, hogy a Szent Móric vértanúsága nem elégítette ki II. Fülöpöt teljesen. Úgy vélte, hogy nem helyezheti el Greco

képét az oltár fölé és a firenzei Romulo Cincinatóhoz fordult. Ez olyan képet festett számára, amely középszerű volt ugyan, viszont semmiféle gáncsra sem adott alkalmat. A két ellenséges mű még ma is az Escorial San Lorenzo-kolostorában látható: az olasz mester képe a szent vértanuk oltára fölött, Grecoé a káptalani teremben. Grecónak ama keresztény katonák történetét kellett megfestenie, akiket a római császár felszólított, hogy áldozzanak a pogány isteneknek, de akik nem akartak sem engedelmeskedni, sem fellázadni és magukra vették a vértanúságot. Greco nem abban látta érdeküket, hogy a halált választották – hiszen ebben a hitvallók ezrei egyenlők voltak velük, – hanem olyképpen akarta tisztjüket, Szent Móricot megörökíteni, mintha a légióhoz intézett szavaival ő vette volna rá katonáit, hogy áldozzák fel magukat. Azért az előtérben nagy léptékben Szent Móricnak és társainak tanácskozását festette és a háttér mélyébe a szentet, midőn törzskara és zenélő s éneklő angyalsereg kíséretében végigjárja a katonák sorait, vigasztalja őket és átveszi a hóhér által levágott fejeket.

Érthető, hogy II. Fülöpöt meglephette e szellemesen kigondolt kép csudálatos különössége, — ha különben hajlott is azokhoz a sűrűvérű töprengésekhez, amelyeknek az Escorial ünnepélyes építészeti tömegeit szentelte.

Csakhamar azonban nagyobb szerencsével értékesíti Greco a maga művészi akaratát.

E fél balsikert követő napon az Orgaz gróf temetésének híres képével eléri a befejezettség tetőfokát. Ez a remekmű lett kedveltségének alapja. Itt kezdődik dicsősége. Ez időtájt — vagyis 1584 körül — hihetetlenül divatba jött. A templomokat és kolostorokat Mária Magdolna, Ássisi Szent Ferenc és Szent Veronika képeivel látja el. A legelőkelőbb kasztíliai társaság képmásait festi meg. És ugyanakkor költi nagy misztikus festészetének költeményeit.

Több mint harminc éven át Greco ama művészek egyike volt Toledo városára nézve, amilyeneket az olasz renaissance oly nagy számmal ismert: ama művészek egyike, akik nem zárkóztak a művészet egyetlen ágának körébe. Ez a nagy festő szobrász, építész és író is volt.

De miképpen méltassuk őt e különböző olda-

lokról? Valami ellenséges szellem makacs gyűlölettel üldözte az író, a szobrász és építész műveit.

Mi lett azokból a kéziratokból, amelyekben Greco a festőművészetről való eszméit fejtette ki? Pacheco, aki bizonyára nem volt a mester előnyére elfogult, azt mondja, hogy nagy filozófus írta őket. Valamikor talán még megtalálják őket valamelyik kolostor vagy káptalani képtár egyik zugában.

Szobrászati művei a maguk túlkarcsú, olykor túlfinomodott, mesterkélt idomaikkal sűrített szenvedélyről tesznek tanúságot. Azt mondják, hogy azért, mert minden áron egyéni kifejezésre törekedett, a gyötrő szépség egy nemét hozta létre. Az illeszcasi ferencrendi templomban – a Madridból Toledóba vezető út mentén levő városkában, amely a kópé-regényekben nagy szerepet játszik – még a XVIII. század végén is látható volt legjelentékenyebb szobrászati műve: a kolostor alapítóinak, Gedeon de Hinajosának és feleségének Doña Catalina Velascónak síremlékei. Pillérekkel és ormokkal tagolt fehér márvány fülkék voltak, amelyekben az alapítók imádkozó

helyzetben térdeltek, míg az oldalakat sirató nők alakjai díszítették . . . Ez a leírás olasz renaissance síremlékre emlékeztet, amelyből hiányzik az a szomorúság, az a halálfélelem, amelyet a középkor annyira átértzett. Hinni szeretjük, hogy Greco képes volt lelkét ebbe a dekorációba belefektetni, de ez csak feltevés, mert a síremlékekből mi sem maradt reánk. Megítélhetjük-e tehetségét két apostolszobor alapján, amelyek a Caritad templomának nagy oltárát díszítik? Tettszetős olasz művészet ez, amelyet azonban eléggé kifejező és fájdalmas élet elevenít meg . . . Bízhatunk-e azokban a szobrokban, amelyek az afuerai kórház templomának oltárát díszítik? Némelyek állítólag Grecótól valók? De melyek?

Építészeti művei sem szenvedtek kevesebbet. A toledói San Vicente-templomban és az afuerai kórházban láthatók oltárai, de úgy látszik, hogy ma már nem tulajdonítják neki a toledói városházát, amely az Itáliában a XVI. század végén fölötté divatos nemes görög-római stílusban épült.

E különböző kétséges művek véleményem szerint arra a következtetésre jogosítanak, hogy

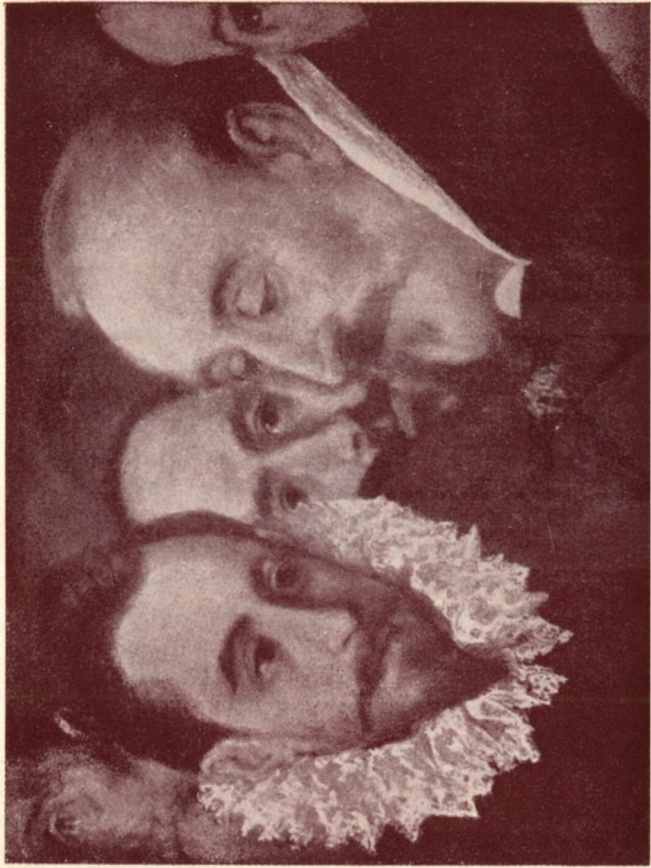
Greco, midőn lelkének érvényesítésére nem lát alkalmat, szabatos, kimért, egyensúlyozott, sőt fagyos munkához folyamodik. Lelki megindulásának napjain kívül nem egyéb derék embernél, aki mester módjára dolgozik, anélkül, hogy keresné a hatást.

Árnyékba süllyedt napok és művek: ez tehát Greco sorsa. Egyéni mivoltának rejtélyével duplázza meg művészetének titkát. Csak legutóbb sikerült egy spanyol tudósnak, Manuel B. Cossiónak, néhány közelebbi adatot közzétennie. Próbáljuk meg egybefogni azokat a jelentősebb adatokat, amelyekkel többé-kevésbé napfényre hozni képes volt.

És elsősorban is milyen ábrázata volt Greco-nak? Ő-e az, akit Michelangelo, Tiziano és Clovio mellett a Kalmárok a templomban képen felismerhetünk? Vagy talán a centurio ő Krisztus ruhájának felosztása képen, avagy Szent József a Pradóban levő Szent család képen? Ott látjuk-e megállapodott korában azok között az urak között, akik Orgaz grófot végtisztességben részesítik? Csakugyan az ő képmása-e annak a sovány álmodozónak képe, amely Beruete gyűjteményében van? Lehetségesnek tartom. Azt

hiszem, hogy ebben a megkapó sorozatban a kifejlődő nagy lélek különböző fokai állnak előttünk. Greco lehetett ez az ember, aki csupa finomság, idegesség, kissé balra hajolt fejével, hogy úgy mondjam, mókusszerű ábrázatával, amelyet azonban a vallásos ábrándozás nemesít meg: hallgató, elmélyedt és talán neuraszténiás alak.

Ma már tudjuk, hogy nem messze lakott a Santo Tomé-templomtól, a zsidó negyed közelében. Ezek az immár összedőlt kőfalak adtak egymásután hajlékot Samuel Lévynek, a híres ötvösnek és Villena marquisnak, a varázslónak. A nép képzelete még ma is kutat a romok között, hogy felfedezze ott az előbbi kincseinek és az utóbbi mesterkedéseinek nyomát. A romok íveitől nézve Paul Lafond, a pau-i múzeum őre és ama franciák egyike, akik a legjobban ismerik a spanyol művészetet, azokat a szürke dombokat ismerte fel, amelyek oly gyakran fordulnak elő Greco festményeinek háttérében. Ablakához lépve a festő az alcantarai híd közelében megpillanthatta az olasz Juanelo, V. Károly gépésze által felfeltalált híres gépet, amely arra szolgált, hogy a Tajo vizét a városba felszorítsa. Ez a gép, ame-

Arc-csoport
(Az Orgaz gróf temetése című képről)

lyet *Artificio de Juanelo*-nak nevezték, Spanyolország-szerte híres volt és sokan csak azért utaztak Toledóba, hogy megbámulják. Nem kétkelem, hogy ez az, amelyet Greco a Szent Márton megosztja köpenyét a koldussal képének háttérében levő titokzatos kerékkel ábrázolt. Mint Leonardo da Vinci, Greco is érdeklődött a mehanika mestersége iránt. Egészen természetes, hogy kedvét találta egy oly készülék lefestésében, amely szeme láttára készült el és amelyet az egykorú írások egybehangzóan a világ egyik csudájának mondtak.*

E zsidónegyed közepette a festő nagy lábon élt családjával és számos tanítványával. Erről a családi otthonról fennmaradt egy okmányunk, valóságos genrekép. Három különböző korú nő egy szép macska felügyelete alatt hímez és fon, míg a negyedik gyermeket tart a karjai közt.

Ez az egész kis fiúcska, aki a San José-kápolna

* Amennyire megítélhetjük, ez a gépezet kerékből állott, amelyre dézsák voltak erősítve, hogy vizet merítsenek a folyóból és fából készült csatornába öntsék. A festményen látjuk ezeket a csatornákat, de nem tudjuk megkülönböztetni, miféle szerkezet nyomhatta fel a vizet Toledóba. Az *Artificio de Juanelo*-ból nem maradt fenn egyéb egy ragyogó, szélein ezüstözött keréknél amely annyiszor eltűnt a Szent Márton bámulóinak. *M. B.*

Szent Márton-a lesz és az a finom ifjú, aki a Toledo látképén a város alaprajzát felgöngyöli, nyilván Jorge Manuel Theotocopuli, Greco fia.

Mint atyja, Jorge Manuel is festő, szobrász és építész volt egyszerre. Fennmaradt a Krisztus köntösének felosztása kép egy másolata, valamint egy Szent Péter és Szent Pál, amelyeket Greco műveinek hihetnénk, ha nem volna rajtuk fiának névjelzése. És kétségtelen, hogy sok ismétlést készített, amelyek ma elárasztják a piacot. Ha érdekesnek akarjuk elképzelni ezt a fiatalembert, gondoljuk, hogy egész élete a székesegyház mozarab kápolnájának elzárkózottságában telt el.

Ez a kápolna, a Capilla Mozárabe, Toledo legbecsebb emlékeinek egyike, a mórok idejéből származó ereklye. A gótok kitarthatását örökíti meg, akik a mohammedán uralom alatt is megóvták vérük és hitük tisztaságát. Ott még mindig életben van a keleti eredetű régi liturgia, amelyet a hispaniai rómaiak használtak az ősi egyház idején és még a huszadik század elején is néhány minden osztályhoz tartozó mozarab család ott végzi ájtatosságát. Jorge Manuelnak jutott a feladat, hogy e tisz-

teletreméltó szentély kupoláját és laternáját felépítse. Noha tervei túlmerészeknek tűntek fel a céhbbeliek előtt, mégis elfogadtatta őket a kanonokokkal és szerencsésen végre is hajtotta őket. Ez mindaz, amit Greco fiáról tudunk, aki elég fiatalon halt meg. Életének folyása valami költői mázt ad neki. Victor Hugo fiára gondolok, François-Victorra, aki, hogy még jobban gyarápítsa nevének dicsőségét, Shakespeare szolgálatának szenteli magát, akit atyja forrásainak egyike gyanánt tisztelt. Rokonszenvvel nézzük Jorge Manuelt, amint ezt a mozarab kultuszt oltalmazza. Összetett jellegű hagyományt tisztel benne, amelyből Greco géniusza táplálkozott. Mily vonzó jelenség az árnyékban ez a fiatalember, aki kupolát borít a Toledo ősi talajából fakadó vizek fölé!

Greco leánya még regényesebb, mint Jorge Manuel. Ő a kis apród az Orgaz gróf temetése képén, ő a kis Jézus, aki félénken bandukol Szent József-re támaszkodva (San José-templom) Jeruzsálem környékének egyik ösvényén, és első sorban őt ábrázolja annak a fiatal nőnek nemes és komoly arcképe, amelyet 1853-ban

adtak el Londonban Lajos Fülöp király gyűjteményével és amely ma Sir John Stirling Maxwell birtokában van. A szerelemnek minő könyve lenne, ha összegyűjtenők mindazokat, akik szerették! A fiatal Chasseriau odavolt érte. De azok között az örültségek között, amelyeket felidézett, a legmeglepőbb a tudós Buchoné, aki A moreai francia uralom atlaszá-ban két frank erőd rajza között ezt a bájos alakot az »igazi görög típus« példajaképpen adja.

Ismerjük Greco leányának szép szemeit, tiszta arcidomát, halvány arcszínét, de e megkapó lázas nő hangjáról és érzelmeiről semmi tudomásunk sincs. Nagyon is illő, hogy a mély, félig katolikus, félig arab Toledóban a ház leánya fátyol alatt jelenjék meg.

Többet tudunk a műterméről, tanítványainak helyzetéről és a mester oktatásáról, amelynek befolyása még a nagy Velazquezre is hatott? Tudjuk, hogy megfordult nála Fray Juan Bautista Mayno, az erényes életű dominikánus, aki oly gyengéden és szeretettel bánt az arcképekkel, hogy nem hanyagolta el a hasonlóságot és mégis a legvénebb és legcsúnyább nőket is bájjal és

fiatalsággal ruházta fel; – Diego de Astor rézmetsző, akinek egy halálfej előtt térdelő Szent Ferencet ábrázoló metszetét vagy Santiago történetéhez készített tábláit figyelmükbe ajánlom; – Orrente; – Antonio Pizarro és végül legkedvesebb tanítványa, Luis Tristan, akit annak a tíz képnek alapján, amelyeket a Santa Clara la Real kolostorban láttam, meglehetősen túlbecsültnek tartok.

Pacheco művének egyik helye némi bepillantást nyújt abba az oktatásba, amelyben ezek a fiatal művészek mesterüktől részesültek. Ez a sevillai festő és kritikus egyszer elment Toledóba, hogy meglátogassa Grecót, aki hatvan-hetven éves volt és vendégét szobrainak agyagmintáival telt szobába vezette, majd egy másik szobába, ahol valamennyi festményének vázlatai láthatók voltak. És a becsületes Pacheco nagyon elcsudálkozik. »Ki hinné – írja – hogy Domenico Greco vázolja műveit, ismételten átdolgozza őket és elválasztja s felbontja a színértékeket, csak hogy festményeinek a nyers vázlatok megjelenését adja és hogy a megcsinálás nagyobb szabadságát és erejét fitogtassa«.

Amit a laikus e rövid adatból kiolvasni vél, az, hogy Greco erősen igyekezett a kerekdedséget kikerülni és a nyers, közvetlen, egyenes kifejezést megtalálni.

Pacheco azt is megkérdezte Grecótól, melyik előbbrevaló, a rajz-e vagy a szín. Az öreg mester azt válaszolta, hogy a szín, majd kijelentette, hogy »Michelangelo derék ember volt, de nem tudott festeni«. Azt hiszem, ezt így kell érteni: »Michelangelo igazi ember, (abban az értelemben, ahogy Napoleon mondta Goethének: Goethe ur, ön férfi), de nem festő a szó szoros értelmében, mert szobrászi csoportokat fest«.

Tudjuk különben, hogy Greco igen nagyra tartotta a maga művészetét.

Egy ízben a Santa Maria de la Sisle monostor jeromosrendi szerzetesei — a zárda helye még ma is látható Toledótól egy fél mérföldnyire — megkérték, fessen nekik egy Utolsó vacsorát. Megegyeezett velük és kedvelt Luis Tristanjának adta át a megbízást. Ez elkészült a munkával és kétszáz aranyat kért érte. A barátok megcsudáltak a képet, de árát a művész fiatalsága miatt túlzottnak találták. Grecót hívták fel döntőbíró-

nak. Alig látta meg a mester a képet, midőn ütésre emelt bottal támadt tanítványára és »semmirekellőnek, a festészet gyalázatának« nevezte. A derék szerzetesek közbeléptek: az ily fiatalembernek megbocsájtható, ha nem ismeri a pénz értékét. Greco azonban így folytatta: »Ez a rossz fiú elárul bennünket, ha ilyen szép képtől ötszáz aranyon alul megválnék és azt akarom, hogy vigye én hozzám, ha rögtön le nem számláljátok neki pénzét.«

Ez a különös ember még az inkvizícióval szemben is talpára állott. A teológusok akadékoskodtak neki, amiért az angyalok szárnyait megnövesztette. Mondjuk csak ki: nincs szükség szárnyakra – és mivel természetfölötti lényekről van szó, senki sem fog magyarázatot kívánni – vagy pedig a test méreteinek megfelelő szárnyak kellenek. Bármint áll is a dolog, Greco, akit azzal vádoltak, hogy némely képeiben megsértette a kánoni szabályokat, védőbeszédet tartott és megnyerte perét. Athénben Pheidias kevésbbé volt szerencsés.

A Művészek Egyesületének ítélete alá bocsájtom azt a módot, ahogy Greco rendelőivel szem-

ben eljárta. Nem adta el képeit, hanem egy bizonyos összeg ellenében elzálogosította őket, kikötve magának, hogy visszavehesse azokat, ha kedve lenne a pénzt visszaadni. És ezek az urak okulhatnának abból a derék ellenállásból is, amelyet ő, a tizenhetedik század elején, a munkára kivetett adó ellen kifejtett. Az adószedő meg akarta terhelni azokat a rendelkezéseket, amelyeknek Illescasban eleget tett. Ő vonakodott fizetni és a peres ügyet a királyi törvényszék elé vitte, amely elégtételt adott neki és a festészet, szobrászat és építészet három nemes művészetét minden adótól mentesnek nyilvánította.

Ezekből a tényekből kitűnik, hogy Greco idegenszerű gondolatokat vitt be Toledóba. Életmódját is furcsának tekintették. Jusepe Martinez megszólja, amiért »csak hogy ugyanabban az időben mindenféle gyönyörűségben része legyen, zenészeket tartott a házában, akik muzsikáltak, mialatt étkezett«. Miféle zenét akart hallani? Talán arab szellemű és színezetű zenét? Vagy talán olyan erőteljes, magasröptű zenét, amilyent egy este megsejtettem, midőn a montserrati kolostor árnyai közepette váltakozó hangokat hallottam?

Ázt képzelem, hogy akkoriban Kasztília templo-
maiban olyan zenedarabokat adtak elő, amelyek
azért készültek, hogy II. Fülöp király búskomor
hangulatának kedvezzenek. Ma már csak a Sixtus-
kápolnában hallani őket. Spanyolország szívé-
nek kifejezése szempontjából éppoly értékesek,
mint Moralès, Zurbaran festményei. Ázt hiszem
azonban, hogy Grecónak, az ideges és kissé levantei
eleganciájú művésznek gyengéje lehettek a száraz
és szomorú dalok, amelyek a gitár zümmö-
gése mellett kelnek ki a köves talajból.

Esténként hallotta, amint koldusok és vízhor-
dók énekeltek ily dalokat, midőn átment a Szent
Márton hídján a cigarrales, a kertek felé, ame-
lyek Toledótól délnyugatra félkörben vannak a
folyó-parton elhelyezve.

Ott emelkedett egy falusi ház, amely – a kor
költői nyelvén szólva – »krétai elrendezés és
tervek szerint épült«.

Ez úgy értendő, hogy Greco vállalta magára
Sandoval y Rojas, a dúsgazdag biboros érsek
számára a Cigarral de Buena Vista díszítését.

A Tajo partján, a narancsfákkal, gesztenye-
fákkal és pálmákkal beültetett kertek között,

amelyekben nimfák szobrai uralkodtak, kecskenyájak legeltek a tavak szélén. Az utas még ma is megláthatja a pompás fényűzés némi nyomait. És azt az életet, amely ott lejátszódott, Tirso de Molina írta le a Cigarrales de Toledo-ban, éppúgy, ahogy Boccaccio egy Firenze fölött levő Medici-villa képét festette meg.

A Cigarral de Buena Vista-ban Greco esténként ott találta a város legszellemesebb embereit és a toledói szépasszonyokat, akik Szent Teréznek egy jámbor barátja szerint »többet mondanak egy szóval, mint akármelyik görög bölcs egy egész könyvvel«. Ott láthatta Tirso de Molina, Don Juan legendájának bámulatraméltó drámaírója mellett Lope de Vegát, a jeles papot, oly lovagi vígjátékok zseniális szerzőjét, amelyek szerelmes hevét kárhoztatni gyerekeség volna, – Ribadeneira atyát, Loyola Ignác barátját és életíróját, – Hortensio Félix Paravicino y Arteaga trinitárius szerzetest, aki finom és misztikus lírai románcokat írt, – Covarrubiast, a tudós ügyvédet, – Ercillát, a költő-conquistadort, Statius és Lucanus tanítványát, Patagonia első kutatóját, aki viselt dolgait olyan műben énekelte meg,

»amely vadabb volt, mint a benne megénekelt nemzetek«, – Baltazar Graciant, a homályos, terjengős és mély prózaíró, aki lefestette az élet regényes jeleneteit, hogy a hősök nevelését előmozdítsa, – valamennyiök mesterét, Gongorát, a szilaj hazafiságú és hitű híres cordobai papot, aki hideg, csillogó, a végtelenségig kihímezett mór románcokat költött, – végül Cervantest is. És ugyanazokban az években fejtette ki Szent Teréz is Toledóban alapítói és költői tevékenységét.

Az említett személyiségek egyikének-másikának Greco-festette arcképei reánk maradtak. Elképzelek egy ilyen szalont a helyreállított Buena Vistában, ahol mindannyian együtt vannak: bíbornokok, babérkoszorúzza költők, orvosok, jogászok, regényes nők, számtalan barát és úr, az egész toledói társaság, amelynek képei ma szerte vannak szórva nyilvános és magángyűjteményekben. Jól tudom, kinek adnám az elnöki helyet ebben a komoly gyülekezetben: Juan d'Ávilának, az Audi, filia című híres könyv szerzőjének. Azért írta ezeket a lelki gyakorlatokat, hogy távegye a királyné egyik udvarhölgyét a világról való lemondásra. Az Írás eme szent

gondolatát fejtette ki előtte: »Halljad, leányom, láss és figyelj, feledd el népedet és atyád házát és a Király szerelemre gerjed a te szépséged iránt«. Ez a nagy misztikus nagyon is helyén volna elnökül ebben a társaságban, amely a legkiválóbb kifejezése lenne a spanyol aranykornak és egyszerűs mind visszavezetne a vallásos gondolathoz, amely Greco tehetségének nyilván a lényege.

Az Orgaz gróf temetésének festője életének hetvenhetedik éve körül halt meg. A toledói San Bartolomé plébánia halotti anyakönyvében ezt olvassuk: »1614 április 7.-én halt meg Domenico Greco, végrendelet nélkül. A Santo Domingo El Antiguóban temették el. Isten vegye magához lelkét«. Jusepe Martinez révén, aki kevés utóbb írta meg Művészeti értekezéseit, arról értesülünk, hogy Greco halálakor »minden vagyona gyanánt kétszáz vázlatos festményt hagyott hátra«. Nem ezeket a vázlatos festményeket látjuk-e időről-időre felbukkanni, megingatva a festő ép értelmébe vetett bizalmunkat?

Greco két évvel előzte meg Cervantest a halálban. Ez az évszám az életrajzában biztonsággal

megállapítható kevés adat egyike. Fátyol borítja napjait: dicsőségének éveiről sem tudunk többet mint fiatalságáról. Az idő árnyat borított génuszának több oldalára és végül is rájövünk, hogy ezt a rejtélyes egyéniséget csak úgy közelíthetjük meg, ha képei előtt álmodozunk, ámbár azokat a toledói mély kápolnák sötétjében és pora alatt megtalálni vajmi nehéz.

TOLEDÓI ÓRÁK. Nem fogom megpróbálni, hogy leírjam azt a Toledót, amelyet Greco a tizenhatodik század végén látott. Az ilyen ragyogó rekonstrukciók, amelyek a történeti felvonulásokra emlékeztetnek, csak kevés hasznót hajtanak a léleknek. Nem vezethetnek be tárgyunk szívébe. Hogy fogékonyakká váljunk azok iránt az erkölcsi befolyások iránt, amelyeknek Greco alá volt vetve, szerényen csak a város iránt való őszinte szeretetemnek igyekszem kifejezést adni.

Egész különös életet éltem Toledóban, teljesen a hely befolyása alatt, olyannyira, hogy bizonyos órák emlékezetemben a Greco festményei mellé sorakoznak mintegy folytatásul. Így tehát bőven és majdnem sorrenden kívül szeretnék Toledóról beszélni és azonfölül még harminc kitérést is megkockáztatni, amelyek azonban mindig Greco jobb megértésére fognak vezetni.

Túl soká vártam vele! Mily ékesszólóan mondtam volna el szeretetemet akkor, amikor átéreztem! Ma sajnálom, hogy azért, mert erőtlenségemtől féltem, elhalasztottam érzelmem kifejezését. Ha még ma is szeretem Toledót, ez azért van, mert elmúlt életemnek nagy része.

Három ízben igyekeztem oda, hogy meghalljam Spanyolország dalát. Már a határtól kezdve várakozott reám az a dal, amely szomorúságot kelt, de megnyugvást is sugall. Jól emlékszem, egy kis állomás egy kis zúgában húzódott meg. Ez a halk dal az oly hideg és gótikus Burgoson át, a sok templomú Valladolidon át, a szent Ávilán át napról-napra gyarapodott és értelemmel teljesebbé lőn. Toledóban a délről jövő levegő csapott meg. Ahogy mások, a szárazföld mélyén, megremegnek, ha az óceán sós szellőjét érzik, úgy szíttam én magamba a Keletet.

Három századon át, amióta rommá kezdett válni, ez a város megőrizte hagyományát s előbb dől össze, semhogy elszakadna tőle.

Greco idejében ugyanaz a város volt, amelyet most látok, ugyanaz a folyó, amely előttem hömpölyög; még mindig a gránitsziklára épült város,

amelyet élesen szegélyez a Tajo mély medre. A mozdulatlan vidék közepette még ma is óriási fürtöt mutat, templomok, kolostorok, gótikus házak, meredek és szűk arab sikátorok tarkán kiemelkedő tömegével. És ezek a kövek ma is ugyanazt mondják, amit Greco hallott és amit a leromlott kápolnáknak levő képeinek bőséges beszédével megerősít. Toledo lelke! nagyszerű párbeszéd az egymásra támadó, majd egybeolvadó keresztény és arab műveltség között.

Azok, akik vérüket Spanyolország szépségével táplálták, tudják, hogy ezen az afrikai földön semmi sem hatástalan. Minden hozzájárul a csudáiban való gyönyörűségükhöz, Velazquez Lanzas-ainak előkelő udvariasságától kezdve a legszegényebb manolá-ig, aki szekfüvel díszítette magát. És ha a déli expresszvonaton egy kasztíliai nő rekedt kiejtésére ismernek rá, ha a Sierrának a szél alatt meglapuló meddő földeit látják, már akkor is megremegnek: elmerült minden gond, minden gondolat, akár csak egy húszéves fiúnál, egy fiatal állatias táncosnő perdülésére, mihelyt felemeli aranyozott karjait és kasztanyettjeit csattogtatja.

Szent Ferenc
(Madrid)

Országos Széchényi Könyvtár

Magyar Kir. Sz. T.
(M. K. T.)

SZEMTŐL-SZEMBEN TOLEDÓVAL. Hogy Toledo együttes képét meglássam, esténként kedvem telt lemenni az Arrabalon át, elhaladni a camb-róni kapu alatt és a Szent Márton hídján átmenni a Tajón. Jobbra tőlem a Vega. Látnivaló, mily büszkeséggel hordja ez a sovány vagy elhanyagolt föld szegényes zöldjének bokrétáit. A szá-máron ülő paraszt büszkesége ez. Hiszen abban az országban vagyunk, ahol az arrogante szó, amely fitogtatást jelent, bókszámba megy. A min-dent letaroló kecskék sűrű nyája ezer csengőjét rázva tér vissza a városba, míg gödölyéik elmar-radnak Minden fényben úszik. A végtelenbe nyúló táj fakó színt ölt, csak egy zöld felhő lebeg a vörhenyes talaj fölött. Íme, ez tanúságot tesz a spanyol festészet értelméről. Ez a kopár földéppúgy hat reánk, mint Velazquez vagy Greco egy képe: ugyanaz a színhatása és nagyszerű-sége. Minden arról a kérlelhetetlen akaratról tanúskodik, hogy szép legyen.*

* Jellemző, hogy ha elevenen akarjuk vizionlátni a Prado spanyol termeinek színeit, a katonai gyakorlóter csarnokától kezdve a királyi kert fölött, csak a Manzanares völgyét és a Sierra de Guadarramát kell megnéznünk. Ez a völgy, komoly, tömör partjai, földje, amely oly nemes, mint Zurbaran, oly megkapó, mint Greco, a Vega, amely oly gazdag, mint Velazquez, a mi Manet-nk színeit is magukban foglalják. *M. B.*

Sziklák tömege közé kerülök, ahol egymás fölött emelkednek a híres cigarral-ok, a marseilleiek nyaralóihoz hasonló szegényes gyümölcsösök, körülbelül kétszáz. Vakolat nélkül rakott kőfallal vannak körülvéve, középen házacskával, portól emésztett sovány lombozattal. Azon az estén enyhe illat áradt a rekettyebokrok virágaiból. E köves lejtők hosszában, amelyeket itt *rodero-k*nak, gurulóknak hívnak, a Virgen del Valle, a Völgyi Boldogasszony, a várossal szemközt a balparton levő kis remeteség felé igyekszem.

Ettől a kápolnától nézve egy pillantással felöleljük a hatalmas sziklát, amelyre Toledo nehezedik és amelyet a Tajo övez. A császári Toledo fényárban ül ezen a kemény hegyen, amelynek kiemelkedéseihez simul és csak tetejét foglalja el. Palotáinak romjai lehúzódnak a Tajóhoz és őt az inségbe jutott döllyfös nő helyzetében hagyják odafönn.

Miképpen adhatnók vissza ennek az ibolya és okker színű földnek nagy, egyfoltú mozdulatait? Jelezni kellene színét és hajlásait, továbbá éreztetni azokat a súlyos részeket, ahol semmiféle nevezetes épület sincs, de amelyeknek éppen a

nagy területek arhitektonikus szépsége van meg. Az óriási szikla, amely ezt a dicsőséges várost hordja, nagyszerű arányaival arra van hivatva, hogy ily gyémántnak szolgáljon foglalatúl és a teljesség és erő benyomását nyerjük, ha széles, határozott lejtőit, a folyótól nyaldosott fekete szirtjeit látjuk.

A házak a szikla tetején vannak és az égen rajzolódnak le. Falaik nyers fehérségükkel a Keletre emlékeztetnek, tetőik pedig az egész hegy óriási ibolyaszínű felületével olvadnak egybe. E fölött a nagyszerű zsúfoltság fölött, amelyben a templomok tornyai és a kolostorok terraszai közt annyi mecset minaretje lep meg, az Alcazar uralkodik. Nehézkes stílusban épült, mintha ezt hirdetné: »Mitsem törődöm azzal, hogy szép legyek. Beérem azzal, ha a rosszak reszketnek és a jók biztonságban érzik magukat.«

A kép középpontján a székesegyház mint valami túlnehéz teher horpadásfélét okoz a hegyen és a házak egy sora húzódik onnan a folyó felé. Jobbra és balra azonban a hatalmas talapzat kopáran marad és a csúcsról leomló törmelék alatt gránitja tűnik elő.

Határozottság, mozdulatlanság, ez ennek a díszletnek két erénye. San Juan de los Reyes, amely a katolikus királyok fogadalma révén jött létre, ott áll az előtérben, oly büszkén, hogy ha nem is a lobogó hasonlatosságát, hanem annak képét fedezem fel benne.

Az alkonyat pillanatában válik ez a Toledo, a Völgyi Boldogasszonyon kezdve, igazán rendkívülivé. Midőn a város hatalmas gránit talapzata már egészen ibolyaszínt ölt, a Sierrák fölött ide-tűző utolsó sugarak sárga lánggal világítják meg Toledót, gyér árnyékokkal. A feketébe átmenő hegyek csakhamar lerajzolódnak a piros égről, amely lángba borítja, majd kialvása után az éjben hagyja a várost. A lámpák fénye, hasonlóan a Szent Szűzek elé helyezett mécsekhez egyik a másik után hatol át a romokon. A szépség fölött való megindulás vesz rajtam erőt. Távoli csengő hang, egy-egy öszvér dobogása és vasárnaponként felhangzó zene minden értelmi erőmet megrázza.

Lemondok arról, hogy ezeket az egymás után következő Toledókat kövessem, amelyek lappangó szépsége az éj mozdulatlanságába megy át. Egy

Delacroix szenvedélyes lelkére volna szükség, hogy egy pillanat alatt felfogja és visszaadja az ég, a terep változékonyságát és odalenn a mélységben a Tajót. Minden formát, minden színt, minden álmot egyesít magában, hogy arról az igazi életről szóljon hozzánk, amelyet végső rendeltetésünknek tartunk és amelyet még ki kell küzdenünk . . .

Midőn visszatértünk Toledóba, néhány harang hangzott a város fölött és a székesegyházba híttá Greco embereit.

A TOLEDÓI SZÉKESEGYHÁZ. Ez a székesegyház, amely messziről oly pompásan tárul elénk, annyira be van szorítva a házak közé, hogy közletről csak déli homlokzatát látjuk. Fekete alapon fehér márványból faragott címerpajzsok tűnnek fel rajta. És ez a megkapó ellentét az első pillanattól kezdve ugyanazzal a gyönyörűséggel, ugyanazzal az érzéki teljességgel tölt el, mint amilyet az andaluziai izmos lovak, a ragyogó sevillai lányok, vagy pedig a cordobai óriási illatos szekfüvek lehelnek ki.

Sohasem fáradtam bele, hogy a nap minden órájában ott bolyongjak e nagyszerű templom kápolnái között. A meglepő és tökéletes szépségek végtelenségét nyújtja nekünk, sőt nagy elégtételünkre válik, hogy túlsokat nyújt: túltáplálkozunk itt.

Kedvemre van, hogy e csudálatos magasságú boltozatok alatt alámerüljek. A nagy mélységek költészete ez. Akármeddig élnék is ebben az óriási tömegben, még mindig ezer felfedezést tehetnék benne. Elérkezik az a pillanat, midőn kedvelt könyveink nem szépek többé, mert már nem nyújtanak semmit: mindent kiszedtünk belőlük. Ugyan ki meríthetné ki a toledói székes-egyházat, ezt a hatalmas Puranát?

Bármerre tekintek is, ritkaságok, merészségek tódulnak elém, de középszerűség sehol. Mindennek súlya van, az évszázadok patináját hordja magán, megtalálta elmozdíthatatlan helyét és egybeolvad a környezettel.

Ebben a gótikus épületben, amelyet egy francia építész kezdett el egy francia fejedelemasszony uralkodása alatt, egész Európából jött mesterek dolgoztak, mégis minden érzékem azt súgja,

hogy Spanyolországban vagyok. A kincseknek ez a halmaza, ez a remek vegyülék tökéletes képet ad a fajoknak arról az egyesüléséről, amely a spanyol nemzetet létrehozta. Minden a harcos Egyház büszkeségét hirdeti itt, amely ezt az összetett lelket megteremtette. Nem únok reá a lepantói zászlókra. Selyemlobogók ezek, amelyek a boltozatról lógnak le; kékek, aranycsillagokkal telehintve, a keresztrefeszített Krisztus nagy képével. A másik oldalon Spanyolország, a pápa és Velence vörös címerpajzsai láthatók.

Céltalanul járkálva ezen a hatalmas, fehér-fekete márvány sakktáblán, az óriási pillérek között, mindig a Coro és Capilla Mayor rácsai vonzanak leginkább, majd hátul sötét tömegek, jól elrendezett alkotmányok, vaskos, ragyogó és ritka nagyszerűségek. Közelebb megyek, megtapintom ezeket az arannyal berakott márványokat, nemes fémekből készült szeszélyes dolgokat, sokszínű jáspisokat, mesteri fafaragványokat. Az anyagnak mily ragyogása és a megmunkálásnak mily tökéletessége! A Capilla Mayor, vasból, ezüstből, márványból és aranyból való zenekar, amely minden művészi vágyunkat felkelti és ki

is elégíti. A merészség és őszinteség remeke, amely minden túlzásában is megőrzött valami valószínűséget és közvetlenséget s miközben izgat bennünket, egyúttal fel is hangol és egészséggel tölt el.*

Fekete mantillás nők térdelnek a kőpadlón. Néhány idegen a pillérek lábazatára ül. Vagy százan nézik az aranyozott rácsokon keresztül a miséző papot és én a jáspis mellvédre támasztom kezemet s az oly finom tapintású, mint egy szép női test. A koldusokból, sekrestyésekből, ministránsokból és kíváncsiakból álló közönség kevésbé szertartásos, mint Franciaországban, de sokkal buzgóbb. Az istentisztelet és az egész székesegyház a legnagyobb mértékben élő valami. Midőn az oltárcsengettyűk Urfelmutatásra csendültek meg, az apák meghajoltatták spanyol csemetéi-

* A szentély rajzát, amely a Silleriát rekeszti el, vagyis azt a helyet, ahol a kanonokok ülnek és énekelnek, Domingo mester készítette. Hatezerkétszáz aranyban alkudott meg. Midőn félig elkészült munkájával és észrevette, hogy ez az összeg nem elegendő, eladta toledói házát és a környéken levő földjét, egész örökségét, csakhogy úgy készíthesse el a rácsot, ahogyan tervezte volt.

Igy érte el, hogy csudálatos művészi álmát megvalósíthatta. De a legsötétebb nyomorba jutott; gyermekeinek koldulniok kellett és özvegye naponként egy sueldóból éldegélt, amelyet a kanonokok engedélyeztek neki és abból, hogy a Zocodóverén szegényes rózsafüzéreket árult, M. B.

ket, akik rémületükben hátuljukra zökkentek és homlokukat térdeik közé rejtették.

Semmisem hasonlítható a székesegyház szépségéhez, mikor nagy, fegyelmezett rendetlenség uralkodik benne: a papság felvonul, a ministráló gyerekek úgy szaladgálnak ide-oda, mint a hírnökök. Minden simán, nagyszerűen, természetesen működik. Nem megcsontosodott szertartások azok, amelyeknek tanúja vagyok. Szemközt velem, ott van a hely hőse, a pap. Körülötte az élet egész szabadon tartotta fenn magát évszázadokon át. A párizsi Igazságügyi Palotában uralkodó sürgés-forgásra emlékeztet.

Egyes sajátóságos szabadosságokat veszek észre, a templom közvetlen közelében egyházfik, felöltözött ministránsok cigarettáznak, aztán visszatérnek ájtatos teendőikhez. Szertartás közben azok, akik ünnepélyes mozdulatokkal lóbálják a tömjénezőt, nevető arccal néznek körül. De hiszen oly kicsinyek a boltozatok alatt és csak tömegük, egyenruhájuk számít. Látom nagy korukat és hogy évszázadokra tekintenek vissza: mint egyéneket észre sem veszem őket. Sehol sem lehet Toledo történetét jobban megérteni.

A kanonokok stallumaikban zsolozsmáztak. Hirtelen távoznak. A hatalmas, sötét belső térben csak amott, a Sagrario Szent Szűzének lábánál felhangzó litániák maradnak, orgonakiséret mellett. Úgy hallok ezeknek a litániáknak folyását, mint ahogy egy folyó tovasikló vizének csobogását hallgatjuk. Évszázadok óta folynak ezek a litániák; én egy pillanatig ott állok mellettük, majd mások fognak partjain állani és ugyanezeket a könyörgéseket hallani, amelyeket más káplánok fognak orrhangon énekelni. Ez a nagy folyam a maga légáramlatával olyan lelket hoz, amely ott lebeg a székesegyházban, betölti azt. A kőből, márványból vagy jáspisból készült számtalan tagozat egyikén ülök és csudálatomat álmodozás váltja fel.

A templomokban az est a festett ablakok órája. A toledói székesegyház, amelyet az éj kezd betölteni, méltóságát szinte az engesztelhetlenségig fokozza. Egy predikátor hangja eleveníti meg a félhomályt. Midőn ez a kis papocska arany szószékén két ragyogó láng közt szónokol, nem gyengéd vallás vesz körül, de mindenható rendeltetések hangos hirdetése.

Aki inkább balettet, operát szeret látni, men-

jen a Capilla Mayor mögé, a Transparentéhez. Márványból faragott hölgyecskék vannak ott, színházi hercegkisasszonyok, akik nagy áriájukat éneklik. Ugyancsak gáláns szépségek! Aki lábukat akarja látni, menjen csak közelebb; íme egyikük odafenn fejjel lefelé zuhan, lobogó szoknyában. Lábikrái, térdei, bokái elragadók.

Most már senki sincs a székesegyházban, csak még turisták, akik szeretik a melankóliát és játszó gyermekek. Minden gyertya előtt tisztelegnek, mint a lepkék, amelyeket a gyertya lángja vonz, megcsókolják a földet, kis leányok ájtatosan emelik fel az oltárok terítőit. Mindannyiban az a gyorsaság, biztonság, otthonosság van meg, amely a katolicizmusban táplált fajra vall.

TOLEDO UCCÁI. A Zocodovért a székesegyházzal összekötő egyetlen ucca és a szállók közvetlen környezetének kivételével egyetlen bolt sincs Toledóban. A végtelenségig elbarangolhatunk a szűk uccácskák tömkelegében és nagy ritkán elhagyatott terecskékre lyukadunk ki, amelyeken minden évszakban fű nő és ahol két

arramenő hang már esemény. E magas, teker-
vényes és hegyesvölgyes sikátorok hosszában a
kőlapok két sora kíséri a házakat, míg középen
hegyükkel fölfelé fordított kavicsokból áll a
kövezet. Legfölül a kék ég keskeny sávja látszik.

Akár fölfelé, akár lefelé megyünk ezekben a
meredek sikátorokban, mindenütt templomok,
zárdák, hatalmas falak, igaz ugyan, csak szegé-
nyes anyagokból, téglából vagy vakolatba ágya-
zott kövekből építve. Csak kevés ablakot látunk,
azok is mindig ráccsal vannak ellátva. A gránit-
ból készült ajtók nehézkesek, szomorúak és fara-
gott rózsafüzérrel vannak övezve. Feszület és
kehely, fölötte forgós sisak: ez igazán toledói
motivum és jól illik a bejáratok fölé. Olyan
széles szögek akár egy csészealjja, olykor tojásnyi
vastagságú fejekkel nagyszerűen díszítik a tömör
kapuszárnyakat. Lábaink előtt tetszetős mozgású
parázsszemű gyermekek, fiatal állatok, még ron-
gyaikban is méltóságteljesek és kedvesek, fejünk
fölött a mirador-ból ránk leselkedő fiatal és
csúfolódó arc éppen jókor juttatják eszünkbe,
hogy Toledóban még egyéb is van, mint régi
festmények és omló kövek.

Olykor a magasban egy-egy terraszt pillantunk meg, ahol leánykák csoportosan sétálnak, de ebből a távolságból csak jó fellépésük és világos ruhájuk különböztethető meg: a nemes kisasszonyok, a doncellas zárdája az. Másutt az ablakokba kapaszkodó bolondok kiabálnak ránk. Ezt a házat jól ismerik egész Spanyolországban, ahol azt szokták mondani: »Bolond vagy, fiam, majd elviszünk a bíbornokhoz«.

E kihívó festőiségű összképet, amely oly erősen érvényesül és amelynek keretében a téglából épült emlékek és sziklás talapzatuk egységes sárgás színezetben olvadnak egybe, akármelyik utazó is felfogja, de e trónjavesztett királynő szelleme, erkölcsi lénye, – ez az, amit meg kell értenünk.

Ma reggel elhagytam a győzők felsővárosát, a palotákból szilárdan épült várost. Le akarok menni a Tajóhoz és egy arab falu nyomorúságába jutok bele. Afrikai partot érek; a teljesen fehér házakat köves közök, tört cserepekkal telt szemétgödrök választják el egymástól. A házak ki vannak meszelve, lángolnak. A nyitott kapukon át benézhetünk a téglával kirakott

udvarokba; virágok, gyermekek és igen piszkos fehér fátylas, a fehér lépcsőfokokra arabosan lekuporodott asszonyok vannak ott. Afrika újjászületik a kasztíliai paloták romjai között. Egy keleti dal, ugyanaz, amelyet kocsisom a spártai úton örökösen énekelt, emelkedik föl e perzselt partról, hogy hirdesse a faj elpusztíthatatlanságát. Toledóban a Malagueñas-nak nevezett dalokat halljuk a leggyakoribban, egy gondolatnak, egy bonyolult érzésnek négy verssorban való kifejezését, amelyet még a legeggyűbbek is könnyen megértenek. Andalúziából származnak és némi mélabús hangsúlyozással éneklik őket, ami a minareten éneklő müezzínre emlékeztet. Alig zendülnek meg a fénytől áthatott légben egy malagueña első hangjai, a természet és lelkünk feléled, felvirul. Toledo és a Tajo partjai égő csipkebokorra változnak át.

Toledo körül a terep óriási ráncokat tüntet fel, mintha csak egy nagy burnusz volna ráborítva, amelyet a nép levetett és a falakon kívül hajított, anélkül, hogy vérét elhajíthatta volna. És ha Toledóban szívem sohasem hideg és szemem sohasem unatkozik, ennek az az oka,

hogy lépten-nyomon a romanizmus és semítizmus legszebb harcát látom, az arab vagy zsidó elemet, amely a katolicizmus vastag máza alatt is fennmaradt.

A Santa Maria la Blanca-templomban, amely eredetileg zsinagóga volt, a zsidók szerény piniatobozt választottak jelvényül; a San Juan de los Reyes-templomban a hidalgók kakast, vagy még hivalkodóbb módon párducokat, oroszláncokat és sasokat alkalmaztak. Ezek a díszítő motívumok az érzések különböző módját árulják el. Kedvetlen napjainkban így szólunk magunkban: »Mit kell választani? Egyik kutya, másik eb«. De hagyjuk ezt a balga gondolatot, amely semmire sem vezet . . . A Los Reyes győzőinek mindenük megvan: a korona, az igazságosztó kéz, a kard övék. A zsinagóga emberei fegyvertelesek, semmijük sincs, csak finom szellemük. A ragadozó fenevadak a fejedelmekkel vannak; ezeknek a zsidóknak csak a piniának, a síró fának toboza jutott. Miképpen férhetne össze ez a két világ? Itt flamand gazdagság, amott szűkölködés, egy oly gondolat finomsága, amely a pálmafa alatt alakult ki.

Meglátogattam a Cristo de la Luz templomát, amely mecsetből lett templommá. Egy római oszlopot látunk benne. Ez az oszlop és maga a mecset kénytelen oly istennek szolgálni, aki nem az övék. Ez érdekes, de szellememet még erősebben foglalkoztatja az, hogy Toledóban olyan épületeket is látok, amelyeket a város visszahódítása után a katolikusok olyan terv szerint építettek, amelyen az arab gondolat érzik meg. Ilyen a Santo Tomé templom harangtornya. Soha sem fáradok belé, képzeletünk állandóan munkában van, midőn azt látjuk, hogy a spanyolok arab díszítő elemeket használtak fel a katolicizmus nagyobb dicsőségére. A Korán versei helyett latin, spanyol mondatokat ír föl az építő a falakra. Az igaz hitre tért át, valami újat mond, de az arab apától örökölt hangnemben.

Lépünk be egy pillanatra Mesa házába. Ez a rombadőlt nagyúri lak remek arabeszkeket mutat, amelyek közé spanyol címerpajzsok vegyültek. Szegekkel karcolták bele őket, igen kemény vakolatba, stukkóba. Éppenséggel nem szabályszerű ez, olyan mint egy szellemes festő műve, akinek minden ecsetvonása lélekkel teljes. Ez a díszít-

Laokoon
(München, Alte Pinakothek)

Országgyűlési Könyvtár

mény, valóságos csipke (még a színe is olyan) nagy felületeket szegélyez, amelyek ma csupasz fehérek, eredetileg azonban alakos kárpitokkal voltak borítva, pompás flamand kárpitokkal, aminőket az 1900. évi párizsi világkiállítás spanyol palotájában láttunk. Fölül kék, zöld és aranybarna faïence-ból készült falburkolat vonul végig. Az ízlés e remekének láttára a jól eső nyugalom ama fokáig emelkedem fel, amelylyel a szépség ajándékoz meg: szóval, a művészetet a művészetért élvezem. Őszintén szólva azonban, nem ez az érzéki dolog tart itt. Arra gondolok, hogy az a művész, aki oly türelemmel csiszolta ki a díszítmények szövevényét ezen a gipszfalon, ugyanaz, aki ezerszer kezd bele ugyanabba a dalba és aki naphosszat pörgeti ujjai között borostyán olvasóját egy keleti kút mellett. És ha egyáltalán gondol az építészetre és ennek az arab stílusnak szépségére, nem gondol-e – keleti módra – a katolicizmusra? A Los Reyes templomban láttam címerpajzsokat, amelyeket keleti díszítő elemek gyanánt használtak fel. Arabosan gondolt címerpajzsok! Mily gazdag sokféleséget tétel ez fel a művészek lelkében!

Felszított képzeletemben a végtelenségig folytatódik ama lények iránt való érdeklődésem, akik spanyol katolikusoknak hiszik magukat, de akikben cselekedeteik után semitákat ismerek fel.

ZENE A SÉTATÉREN. Vasárnaponként örömmel hallgattam Toledóban a katonazenét, a zenét a sétatéren, amellyel a régi romantikus városban éppugy, mint a legköznapibb megye-székhelyen, a helyőrség megörvendezteti a lakosságot.

Láttam a hölgyeket, a kisasszonyokat és gavalérjaikat, akik el fogják őket venni. Mennyi szellem van egy tizenhatéves toledói kislány tekintetében! Erre a szellemre készülnek a leánykák, ennek egy lángját őrzik meg a vénasszonyok. Noha Valenciában vannak a legszebb spanyol nők és az útikönyvek nem ajánlják bámulatunkba a toledóiakat. Azt mondják, hogy kicsinyek és sápkórosak. Én úgy láttam, hogy általában szemrevalók, képtelenek bármely félszegsége, nem arcátlanok, de nem is túlságig szerények, szemük csudás lélekkel teli; egy régi kultúra szelidségét, előkelőségét bámultam meg bennük. Fiatal szol-

gálók, akiknek katonák udvaroltak, úrigyerekekre ügyeltek fel. Ezek teljesen hasonlóak voltak azokhoz a mezitlábas, fürge és csillogó szemű gyerkőcökhöz, akik a sziklás Toledo rettenetes kövezetén szüntelenül és a legjobb kedvvel kéregetnek aprópénzt. E világos ruhába öltözött közönség közepette, amelyet a végtelenül lusta zene ringatott, a fiatal arcok százai között, amelyekre azonban évszázadok nehezedtek, én — noha nem vagyok szakértő — a semita típus számos változatát különböztettem meg: spanyol módra öltözött arabokat és zsidókat.

Egész Spanyolországban egyetlen zsidó sincs, legfeljebb néhány bankár Madridban. »Félnek tőlünk« — mondják nevetve a derék spanyolok. Ez így is van: az autodafék elvették az izraeliták kedvét attól, hogy átkeljenek a Bidassoán. Ezek a nagy zsibárusok nem szeretnének — úgy mint én már két hét óta — kérlelhetetlen szentekkel benépesített sötét kolostorokban élni. Ne féljenek. Az inkvizíció, miután eleve a legnépszerűbb volt, utóbb a legsúlyosabban ártott magának azzal, hogy sok hibát követett el és olyan szegény ördögöket égetett meg, akik nem voltak sem zsidók,

sem zsidózók. Errare humanum est. De bizony senkisémet akarja már ezt a kockázatot vállalni.

De ha Toledóban egyetlen semita sincs már, aki azt mondaná, hogy »zsidó vagyok« vagy »arab vagyok«, számtalan arc hirdeti. A toledói Alamedán, a zenekioszk körül sétálva, mintha csak illusztrációját láttam volna az El Tizon című hírhedt kis könyvnek, amely II. Fülöp uralkodása alatt megbotránkoztatta, felháborította, elképesztette a társaságot.

El Tizon a legrövidebb és legszárazabb, de igazsága révén a legrettenetesebb gúnyirat. Francisco Mendoza y Bovadilla bíbornok írta, hogy bosszút álljon vele az egyik unokaöccsén, esett sérelem miatt, mert származása tisztaságának próbáját kívánták tőle (vagy talán – keresztényebb értelemben – azért, hogy alázatosságra intse az arcátlan nemességet). Mily megkapó képek, amelyek egy egész civilizációt tárnak fel előttünk, foglaltatnak ebben a spanyol címben: El Tizon de la Nobleza Española o Maculas y Sambenitos de sus linajes. Az űszök az elégett, megfeketedett füstös fa, szikra

nélkül, a családfának szinte elhalt ága. A bibornok felsorolja Spanyolország valamennyi nagy családját – mint mondja, hízelgés és kedvezés nélkül – és mindegyikben felfedez egy-egy mór vagy zsidó vérfoltot. E büszke hidalgók fejei fölött kirázza a szégyen köntöseit, a sambenitókat, amelyekbe az inkvizíció a hitehagyottakat vagy azokat bujtatta, akiket zsidó vagy arab praktikák vagy összeköttetések gyanújába fogott. Mindegyik nagy nemzetségnek megmutatja a maga sambenitóit és a dölyfös homlokokat Üszkének hamvával illeti.

E gúnyirat segítségével megértem Toledót. Végignézve a téren jövő-menő arcokon, eszünkbe jut, hogy a katolikus királyok visszatérése és a mór fejedelmek távozása után a népesség magva arab és zsidó maradt, olyannyira, hogy az egyházi kormányzat állandó erőfeszítése nélkül Toledo a maga súlyánál fogva a Koránhoz és az ó-testamentumhoz tért volna vissza.

A halottidézők és a Kabbala e városában Izrael írástudói egybegyűjtötték és magyarázták Judea, Babilonia és Északafrika hagyatékát. Akkor volt tudományuknak hírneve, hogy Toledo neve a

szétszórt nép tudatában éppoly hatalmas emlékeket ébreszt, mint Tiberias és Jeruzsálem. Bejárták a tengert és szárazföldet, hogy minden hitközséget meglátogassanak, a Provence-tól és Languedoc-tól Egyiptomig. Megbirálták a keresztények, vagy jobban mondva az északi emberek eszméit és mert azok ellenkeztek érzésüknek saját átöröklött módjával, azt tanították, hogy a józan ésszel ellenkeznek.*

Ezeknek a mozgékony szellemű, nyugtalan embereknek, akik egyformán hivatottak üzletekre és filozófiára, a legvonzóbb nővéreik valának, akik ifjúságukban az Énekek Éneke bűbáját árasztották maguk körül. Ezerszer is hősnői voltak olyan tragédiáknak, amilyent például Lope de Vega mesél (a Toledói Zsidónő-ben) a híres Ráchelről, akinek a Formosa nevet adták és akit

* Bő alkalmat nyújthat az elmélkedésre az a tény, hogy Montaigne anyja, Antoinette de Pouppes vagy Antoinette Popez a toledói nagy zsidók leszármazottja lehetett. Bizonyos, hogy azok közül a portugál zsidók közül való, akik Spanyolországból menekülván, bizonyos tekintetben arisztokratáknak tartják magukat. Az a nyilvánvaló megvetés, amellyel Montaigne a keresztény erkölcsöket illeti, a nihilizmus fitogtatása, a hősiesség minden fajtájának gyűlölete, a *verecundia* hiánya, például amikor mint Bordeaux polgármestere elmenekül a pestis elől, mindez idegenre vall, akiben nincsenek meg a francia előítéletek. Montaigne, a maga alaposabb képzettségével és arisztokratikus alkatával alapjában Heinrich Heine vérmérséklete *M. B.*

a nemesek királyuk szeme láttára gyilkoltak meg, mert őt megbabonázta.

A zsidóság maradványait Toledóban költészet lengi át. Nem elsőrangú költészet. Az alázatos-ság, hosszú siralom, éleslátás és háremi gyönyörök vegyülékéből áll. Arra a címre gondolok, amelyet e zsidó tudósok egyike a Talmudhoz írt kommentárjának adott: Illatszerek egyvelege. Ez jellemző Izrael erőire és csábjaira nézve. Hiába nyomta el a büszke Spanyolország a kísértést. Úgy érzem, mintha még most is találkoznánk vele a toledói sétatér zenekioszkja körül.

Ezek az izzó szemű sétáló nők részt fognak venni a kilencnapi ájtatosságon, Szent Teréznek, Spanyolország védőszentjének tiszteletére, de azokban a latin szavakban, amelyeket oly őszinteséggel mormolnak, nem fognak-e keleti lelket kifejezni?

Erőnek erejével az a gondolat ötlük fel, hogy többen közülök azokból a legendás családokból valók, amelyek címeres palotáik rejtekében sokkal apáik hitehagyása után megőrzik a zsidóság hitét és gyakorlatát.

A régi Spanyolország ezeket a visszaesőket irtózáttal Marranos-nak, átkozottaknak nevezte. A látszat szerint keresztények voltak, az Egyház szertartásaiban ájtatos résztvevők, de gyermekeiknek Jehova tiszteletét adták át. Az inkvizíció és a Marrano-k közt, akik gazdagok voltak, közel álltak a nagyokhoz és mindig ki voltak téve a nép dühének, évszázadokon át rettentő tusa folyt a sötétben s a képmutatás és szívósság meghíúsította a kémkedés és kegyetlenség minden eszközét. Egyikük, a nagy Maimonides, megállapította, hogy egy üres formaság elmondása nem bálványimádás. A nyilvánosság előtt szabad Mohammed vagy Krisztus küldetésének valóságát vallani, — ennek nincs jelentősége. Aki az erőszaknak enged, az azért zsidó marad. Kétségtelen, hogy érdemes dolog lenne inkább meghalni, mint Jehovát megtagadni, de magának Izraelnek érdekében sem lehet a vértanúságot követelni vagy ajánlani. Elég, ha titokban és lehetőség szerint teljesítik a vallásos kötelességeket.

Mit sem ismerek, ami kevésbbé egyeznék meg a becsületnek lelkünkben élő hagyományával, de olyat sem, ami jobban megfelelne az

életnek. Maimonides valóban a legyőzöttek törvényét írta meg; a vereséghez való alkalmazkodásra tanít. Ez Izrael titka.

Midőn a zenétől távoztam és a Santiago del Arrabal templom mellett mentem el, eszembe jutott belépni. Ott látható az a szószék, amelyről Vicente Ferrer a XV. század elején tüzelte a lakosságot a mórok és zsidók ellen. Igen sok megtérést ért el, de hogy gyorsabban haladjon, egy napon leszállt a szószékéről és hallgatóságát követve a zsidó negyedbe ment. Behatolt zsina-gógájukba, a mai Santa Maria la Blanca templomba, megtisztította azt, közben pedig sok-sok hitetlent hajítottak a Tajóba . . . Mi sem oly szép a nap utolsó óráiban, mint ezek a szakadékok, ahol a nagy folyó hőmpölygeti mindenkor sárgás vizét. A másik parton palesztinai táj terül el és áthangzik onnan a próféták szava, Jeruzsálem örök pusztulásának siratására . . . Kétségtelen, hogy midőn e hőstettre lelkes társaival kivonult, Ferrer már boldog volt, de amikor már valamennyi zsidó a Tajóban volt, Szent Vicente Ferrer lett belőle. A Santa Maria la Blanca templomban levő kőre vésett két sor örökíti meg e

szerencsésebb Drumont betörésének emlékét. És a kis Santiago del Arrabal templomban, ahol azt a híres meeting-et tartotta, azóta — csupa tiszteletből — nem használják a szószéket. A szent férfiú szigorú képmása van oda helyezve, bal kezében a nehéz kereszttel, amellyel párthíveit vezette.

Bebarangoltam egész Toledót, mindenképpen minden órában és lelke még mindig négyszeres zár alatt marad. Ennek a városnak házai, mondja a bájos Théophile Gautier, akinek leküzdhetetlenül mélabús emléke minden spanyol örömünk alján felbukkan, »egyszerre zárdák, börtönök, erődök és kissé háremek is«. Oly kéj lehelle-tét szívom be, amelynek nevét nem ismerem és valami vétekkéle elegyedik a szerelem, becsület és vallás multjába. Ez Toledó rejtélye és szeret-nők megragadni. De ugyan ki vezérelhetne? Minden társaság elhagyta ezt a császári romot. A legszebb palotát meg lehetne kapni húszezer pezetaért és igen jókat tízezerért. Csak apró házi-urak maradtak itt, akik nem számítanak idegen-forgalomra. Fodrászom, aki csudálkozott hosszú időzésem fölött, holott a reggel érkező turisták

este már elutaznak, így szólt hozzám: »Le gusta a ud Toledo? Vale poco. No hay sino algunas antigüedades solamente«. Tetszik önnek Toledo? Nem sokat ér. Csak néhány régiség van itt. – Ésmicsoda hangon mondta, hogy vale poco és solamente!

Ebben a sivatagban a nagynehezen felfedezett Greco közölte velem, tárta fel előttem Toledo titkát.

GRECO FELTÁRJA ELŐTTEM TOLEDO TITKÁT.

Miután annyit kutattunk Toledóban Greco művei után, talán jogunk van azt mondani, hogy alig van festő, akinek tanulmányozása több nehézséggel járna. Tíz éve még a legelemibb lajstrommal sem rendelkezünk. Ebben a homályban nagy hála kötelezett Aureliano de Beruete, aki, öreg toledói lévén, rendelkezésemre bocsájtotta tapasztalatait. Úgyszólván felfedező útra indultunk az elhanyagolt zárdák körül a szűk uccácskákban! Mily nehézségek! Emlékszem, hogy miután – Isten tudja, miképpen! – megtudtam, hogy a két Szent Jánosnak, az Evangelistának és Keresztelőnek pompás képe a San Juan Bautista-templomban van, két napra volt szükségem, míg a megtekintésre engedélyt nyertem. És vezetőm, a sekrestyés azt mondta nekem akkor (1902 októberében),

hogy én vagyok az első látogató abban az évben. Ami arra képesít, hogy helyesen értékeljük a múzeumok előnyeit és hátrányait, ahol az egyszerű látogató a maga kényére tanulmányozhatja a jól kiállított és jól őrzött műveket. Mégis e valóságos Greco-vadászatban a legboldogítóbb izgalmat találtam és toledói tartózkodásom a Bayreuthben töltött napokhoz hasonló elvonultság volt.

Toledo ma is a hajdani, teljesen papi város. Oly sok benne a pap, hogy egy népies mondás szerint minden lélekre naponta hét mise esik. A városban pontosan kilencven templom és tizennyolc zárda van, amelyek – igaz – nagyon leromlottak, hiszen egyben-egyben általában nincs több hús apácánál. Csak azok látogathatók nehézség nélkül, amelyekben a hölgyek édességeket készítenek. A többiben a szabály igen szigorú. A Santo Domingo el Antiguo apátnője, akinek levelet hoztam, azt izente nekem, hogy a kapuk az istentisztelet idején, reggel hat és félhét óra közt nyitva vannak. Egy másik, aki kevésbé volt jóindulatú, csak arról értesített, hogy a kapus nővér reggel öt órakor sepri ki az uccára a folyosók porát s hogy én élhetek ez alkalommal.

Ami a templomokat illeti, azok zárva vannak, kivéve a mise idejét, amely különböző órákra esik. Vannak azonban olyanok is, amelyeket évenként csak egyszer, védőszentjük névünnepeén nyitnak ki.

Közbevetőleg mondva, e sorok írója jobban beletörődött volna ebbe a szigorú rendbe, ha az igazi buzgóságról tanuskodnék. A San José-templomban azonban, amely csak hat órától félhétig van nyitva, nagyon megbotránkozott a sekrestyén, akit nem volt képes visszatartani attól, hogy fölösleges fáradsággal fel ne másszék az oltárra és meg ne mutassa neki Greco névjelzését a Szent Thekla keze alatt levő oroszlán fején.

Különben, ha minden akadályt le is győzött, a műbarát gyakran csalódásnak van kitéve. Így a Santo Domingo el Antiguo-templom főoltárának képe, amelyet Sebastian infáns vitt el, már csak hitvány utánzatban maradt fenn. Ilyes módokon kerül forgalomba Grecónak az a sok képe, amely árveréseinken bukkan fel és azután a Far-West aranyos ködében enyészik el.

Más alkalommal a műremek helyén maradt ugyan, azonban akár a világítás fogyatékosága,

akár a túlságos diszítés miatt láthatatlan marad. Toledóban meggyűlöli az ember a papírvirágokat, amelyeket a szegény apácák roppant igyekezettel vágnak ki és amelyek vastag füzérekben övezik a legszebb festményeket.

Végül pedig mily elhanyagolt állapotban kerülnek a legbecsesebb képek szemünk elé! Még eredeti kereteikben vannak, de ocsmány piszokréteg borítja őket. Beruete azt mondta nekem, hogy ha öt évvel előbb látogattam volna meg a Santo Tomé-templomot, azt láttam volna, hogy az Orgaz gróf temetésének képe úgy lóg ott, mint valami rongy. Pedig Greco, aki nyilván ismerte polgártársainak hihetetlen hanyagságát, vásznát jó vastag deszkákra szegezte, hogy legalább hátulról ne támadhassa meg a por.

Ma a toledóiak, akiket a festőjük által elért magas árak figyelmesekké tettek, műveit gondosan felkutatták templomaikban, zárdáikban és palotáikban. Már nem hanyagolják el egyiküket sem, sőt – úgy látszik – szívesen engednének a kísértésnek, hogy megszorítsák őket.

Lafond és Cossio Grecónak körülbelül százötven festményét vették fel lajstromaikba. Sikerült

a toledóiakat meglátnom, vagy negyvenet, úgy hiszem. Időrendben igyekeztem tanulmányozni őket.

Egymásután elmentem a Santo Domingo el Antiguo-templomba, a székesegyházba, a Santo Tomé-templomba, a San José-kápolnába, a San Pablo zárdába, a San Juan Bautista, San Nicolas és San Vicente templomokba, a tartományi múzeumba. Mindenütt újra találkoztam azzal a kiáltással, amellyel a ministránsgyerekek illették az Orgaz gróf temetését: »Demente! Bolond volt!«

Ezeknek a gyerekeknek véleményét sok kritikus is osztja. Antoine de Latour »e szegény tébolyodott« génuszáról beszél. Még Théophile Gautier feltevése szerint is Greco attól félt, hogy Tiziano utánzójának fogják tekinteni és ez a rögeszme kergette a legfurább fantazmák terére. Már a festő idejében az a legenda kerengett, hogy megbolondult. Látjuk, hogy még Pacheco is bizonyos fokig hitelt adott neki. De minden elszörnyűködésre Greco csak azt válaszolta megvetéssel, hogy nem tartozik számot adni indító okairól. És talán szívének titkát is megérintették.

Országos Széchényi Könyvtár

*Krisztus feltámadása
(Madrid, Prado)*

Georgios Grigoriadis Könyvtár

Nagyon megkapott az a felirat, amelyet ez a titokzatos ember a tartományi múzeumban levő Toledo látképé-n alkalmazott. Tizenhét sor a festmény egyik sarkában. Mintha csak töprengését hallanók!

Kénytelen voltam a Don Juan Tavera kórházát modell formájában odatenni [vagyis részlet gyanánt, az összefüggésből kiszakítva,] mert nemcsak elfedte a visagrai kaput, hanem teteje vagyis kupolája oly módon emelkedett ki, hogy uralkodott a város fölött, így tehát modell gyanánt helyezvén oda és elmozdítván helyéből úgy véltem, hogy inkább homlokzatát mutatom be, mint egyéb részeit egyébként pedig, hogy miként illeszkedik a városba, az alaprajzon lesz látható. Továbbá a Boldogasszony történetében, amint a miseruhát elviszi Szent Ildefonsónak, kellő dísz kedvéért és hogy nagy alakokat kapjak, bizonyos tekintetben éltem azzal hogy égi testekkel van dolgunk, ahogy látjuk a fényességben, mert távolról nézve, bármily kicsinyek is, nagyoknak látszanak.

Ezek a kissé homályos sorok, a maguk önkényes esztetikájával, az utolsó szavak misztikus

értelme nyomra vezetnek, hogy megérthessük, miként lett a ragyogó velencei mesterek hű tanítványából ily »bizarr» és »szegény» festő. Szinte látjuk, a léleknek mely válságából bontakozhatott ki az, amit némelyek őrültségnek mondanak, míg mi inkább géniuszának nevezzük.

Kasztília elbűvölte, lenyűgözte Grecót. Gyakran megesik, hogy egy új környezetbe érkező idegen jobban felismeri annak árnyalatait és jobban le tudja festeni, mint akár a tehetséges bennszülöttek is. Philippe de Champagne Flandriából jött Párizsba és a Port-Royal arcképfestője lett belőle. Greco Itáliából jött és a lehető legrövidebb idő alatt a kasztíliai lelkek legmélyebb festője lett. Ő, a krétai festő az, aki a legjobban megérteti velünk Cervantes és Szent Teréz kortársait.

Első bizánci nevelése vagy talán a keleti környezet után való honvágy szerettette meg vele ezt a katolikus és arabos lakosságot? Szabadságunkban áll őt a régi hellén kultúra örökösének tekinteni vagy feltételezni, hogy miután az iszlám jelenségeinek közepette nőtt fel, arra volt hivatva, hogy a Toledóban lappangó sémi elemet tolmá-

csolja. Tény, hogy e városban tett első lépésétől fogva látjuk, mily lelkesedéssel vetette magát alá a hely befolyásainak, mint élte bele magát annak légkörébe, amelyet egyszerűsített és dramatizált. A szürke dombok és szomorú hidalgók közepette lemond a dús Velencének és a pápák Rómájának kedves meleg színskálájáról és fakó, hideg fényhatásokban leli kedvét. Vajjon saját képmását adta-e egy festőnek abban a képében, amelyet néhány éve a sevillai San Telmo-palotában láttam? Legalább is a saját palettáját adta kezébe, amely már csak öt színből áll: fehérből, feketéből, bíborpirosból, sárga okkerből és krapp-lakkból. Elhagyva a vöröses és aranyos színsorokat, a kármin és kék színsorokra tér át. Erős ellentéteket szeret teremteni az által, hogy nagy tömegekben helyezi el a nyerseségig eleven színeit, amellet azonban hamuszürkével árasztja el műveit.

Az összhangnak és egyensúlyozatlanságnak ez a sajátos vegyülete, ez a hideg és fénylő mélység az erkölcsiség egy nemének kifejezésére szolgál. Mit ér immár e különös megtértnek a festőiség és pogányság, amely Velence szemében oly kedves?

Toledóban nem ismerik a maga kedvéért szeretett szépséget, ahogy Itália szereti. Festészete most annak a spanyol léleknek megkapó, hirtelen, kissé barbár változatait mutatja be, amelyet teljesen magában foglal a prózai Sancho és az álmodozó Don Quijote. De mégis a látnoki elem uralkodik. Greco megnyújtja a mennyek lakóinak testét, lángokhoz hasonlóknak látja őket, amelyeket az árnyak még megnagyobbítanak. Minden látomását a csillagokéhoz hasonló fénybe burkolja,

Szó sincs róla azonban, mintha ez a holdkóros elvesztette volna komoly itáliai tanulmányainak gyümölcsét. Gyakran eszébe jutnak, hogy új szellemben értékesítse őket. Tintorettónak a Prado múzeumában levő egyik-másik nagy képe Greco színeire, vonalaira, sőt soványságára emlékeztet, de Greco kevésbbé zsúfolt, élesebb józanságú, mondhatnók, arabosabb.

Íme, arra tért át, hogy a lélek festője legyen, még pedig a legszenvedélyesebb léleké: a II. Fülöp korabeli spanyol lélek festője. Másoknak engedi át a borzalmas vértanúságok, heves mozdulatok, mindama különös és kegyetlen tárgyak ábrázolását, amelyek annyira tetszettek a kemény

erkölcsű népnek és ő csak e túlzások mélyén lappangó büszkeséget és hevet tartotta meg magának, amelyek mindig képesek arra, hogy a lelkeket a becsület fogalmához és a vallásos áhitathoz visszavezéreljék. És művében azt fogja Greco feltárni, ami Spanyolország sajátja, az érzések fokozására irányuló hajlamot.

Áz előtt a magasztos modell előtt, amely megindítja, Greco megfélemledik minden ügyességéről: szeme megújhodik, keze kis gyermek kezévé változik át, tudata primitívvé. Milyen egyenesen kimondja mindazt, amit mondani kíván! A szóvirágok általános divatja közben egészen meztelenül kapjuk meg gondolatát. Csodáljuk vagy megütközünk rajta, de senki sem marad közömbös e közvetlenséggel szemben. Áz ilyen művészet, a lényegesre korlátozva, úgyhogy minden feleslegestől megfosztva már csupa ideg, kissé soványnak, kissé ügyetlennek tűnhetne fel, ha lelki lendülete nem lepne meg és nem élesztene fel.

Hányszor éreztem a képviselőházban megkönnyebbülést, mikor kifogástalan, sőt bámulatra érdemes beszédek után, amelyek azonban kon-

vencionális és mesterkélt mivoltukban titokban tűrhetetlenek voltak, valaki felállt és beszélni kezdett. Hála Istennek! Végre valaki, aki nem beszél nagyon jól! És mily jólesett, ha lelke volt, még ha dadogott is! Az őszinteséghez való visszatérés azonban kivált az oly festőnél tetsző, aki ismeri a mesterfogásokat.

Greco elhagyja, elveti mindazokat a színpadias ügyeskedéseket, amelyeket a velenceiek iskolájában tanult. Azért, mert mély és odaadó lelke van. Nagyszerű hidegvérrel küszöböli ki mindazt, ami nem lényeges és hatalmas lendülettel emelkedik föl ahhoz, ami számára minden. Az ilyenfajta szellemek a nagy sebészek meglepően gyors elhatározásával végzik munkájukat. Greco fantasztának látszik, aki nem ismeri a szabályokat. Ismeri őket, de felülemelkedik rajtuk, mert a retorika nem tehetség. Uralkodik Kasztília fölött, amelyet tárgyának választott. Ama, rögeszméiknek élő hidalgók egyikévé lett, akiket mindig elragad a kaland szelleme, a képzelet és akik készek eldögönyözni és megégetni mindazokat, akik nem hódolnak meg az ő Dulcineájuk vagy Szűz Mária fensőbbisége előtt, sőt feláldozni a

hitvány testet, akár a magukét, akár másokét, csak hogy meghódíthassák a szigetek mesebeli aranyát. Greco hasonlónak lett azokhoz a nagy álmodozókhoz, látnokokhoz, akik Cervantesnél olyan nagyokat botlanak, akik iránt azonban mégis a legbarátabb tiszteletet érezzük. Nézzük csak arcképeit. És vegyük figyelembe, hogy a kritika úgy ítéli meg, mint olyan hőst, akit képzelete a képtelenségbe ragad.

Nem eszelős, hanem rögeszme alatt élő ember ő. Egész életében ugyanazokat a gondolatokat táplálja. Újra előveszi őket, kérődzik rajtuk, lelkében megérleli és egymásután beleviszi őket képeibe, úgyhogy mindig hasonlóak maradnak, de egyre több értelemmel vannak felruházva. Megvan neki a maga Ássisi Szent Ference, fehérszakállas aggastyána, Krisztusa, Szűz Máriája (talán leánya, akit napról-napra jobban istenít), apródja (akiben fiát véljük felismerni, akit ő örökké kislánynak lát). Saját magát is szívesen beléhelyezi festményeibe és arca lelkének nemesbedésével gazdagodik. Miért is nem tanulmányozhatom angyalainak egész sorát! Az az angyal, amelyik a Szent Vince-templom képén hatalmas

szárnyával hordja Mária mennybemenetelét, egy toledói zsidó tudós szép képét juttatja eszembe, Abraham Ibn Ezráét, aki félig mint hegedős, félig mint filozófus a XII. században bejárta a zsidó hitközségeket és így szólt: »Az ész nem más mint angyal az ember és Isten között«. Íme, ez az az értelem, amellyel ennek a nagy gondolkodónak egyik képén a másik után sikerült felruháznia az angyaloknak rendesen csak közep-szerű diszító elemét.

Teljesen prózai szempontból erednek azok az ellenvetések, amelyekkel Grecót illetni szokták. Az ő művészetén keresztül az egész aszkéta Spanyolországot érnék. Hallgassuk meg például, mit mond Antoine de Latour az Orgaz gróf temetéséről: »Sehol – mondja Toledó és a Tajo partjai című művében – sehol nem tűnik ki a szegény eszelős géniusza megkapóbb módon. Amit ezen a képen az emberi résznek neveznék, vagyis a halott és környezete, egyenesen csudálatraméltó! Mindegyik fej él, az alakok csoportosítása művészi és a fény elosztása szerencsésen juttatja érvényre a kompozíció egységét. A kép felső részében azonban ennek a művészetnek

nyomát sem látjuk. Az ég nem más, mint felhőknek tömkelege, amelyen úgyszólván a festő agyának bomlottsága tükröződik vissza . . . »

Ez a vélemény annyira elterjedt, hogy a Prado múzeumában a Temetés egy ismétlése látható, — a mennyei glória nélkül! Mily durva értelmetlenség! Midőn ezt a képet megcsonkították, azoknak a köznapi vagy tudatlan lelkeknek tévedésébe estek, akik ezt mondják: »Jobban szeretném az orléansi szűzet a mennyei sugallat nélkül«. Hogyan lehet, hogy ezek az alantas felfogású műbarátok nem értik meg, hogy ez az ég kiegészíti és igazolja azt a kifejezést, amelyet a festő szereplőinek adott és amelyet a legnemesebb toledóiak arcáról és lelkéből merített!

A szomorúságnak, alázatosságnak és méltóságnak ezt a szép vegyülékét a Temetés hidalgói a természetfölötti életről való tudásuknak köszönhetik. Amit Greco fejük fölé festett, azt ők a lélek szemével látják. Abban a glóriában, amelyben sokan a téboly bizonyítékát akarják megtalálni, mi azt a metafizikai képzetet ismerjük fel, amely zárt homlokuk mögött él. Igen határozott látomásokról van szó, amelyek kissé külö-

nősek, egész életüket éltetik és akár csak az arabokat, közönyösen hagyják őket az iránt, ami reánk, modern emberekre nézve lényegesnek látszanék.

Szent Teréz kortársainak szemében Orgaz barátai a testnek alávetett lelkek. Kiszállnak hüvelyükből, a levegőben lebegnek, a glória felé szállnak. Úgy emelkednek feléje, mint ahogy a szíveket a költészet egy magasztos szava magához vonzza.

Greco géniusza ilyképpen megérteti velünk azt a metafizikát, amely modelljeit eltölti. Úgy látszik, hogy a kor előrehaladtával művészi álmai közé mind több és több vallásos elmélkedés vegyül. Mily nemes gyengédség árad a San José-kápolna számára festett képeiből, a majdnem színtelen Szent Márton-ból, ennek a fiatalembernek képéből, aki köpenyével örvendezteti meg kevésbbé szerencsés társát, – Szent József-ből, egy fiatal herceg nevelőjéből, amint mindkettőjüket a fiatalság ünnepli, és az angyalok a leghajlékonyabb és legudvariasabb mozdulatokkal koronázzák meg őket.

Szent Józsefnek mindig kedves szerepet juttat Greco. Ezt láthatjuk a taverai Ker. Szent János-

templomban levő Szent család-on is, amelyen Mária a kis Jézust szoptatja, míg a háttérben levő Szent József a legnagyobb érdeklődéssel nézi őket. A festő megértette, mily tapintatosan kellett viselkednie egy Isten gyámapjának. Becsületes ember, akire lehetetlen feladat nehezedik, egy lángelme tanítója és egy nagy fejedelem mentora.

A szív ártatlan megnyilvánulásaiával Greco a misztika titkait egyesíti. Ötvenedik éve felé közeledik. Akár emberi, akár isteni lényeket fest, már csak a lelkek ábrázolására szorítkozik. Szent alakjai már csak lángok. Nézzük csak a Prado múzeumában Krisztus feltámadása képét. A föld le van győzve. A Megváltó, zászlóval kezében, égneik emelkedik, úgy mint a tű, amelyet a mágnes elszakít a durva anyagtól.

Lépünk be a toledói San Juan Bautista-templomba és nézzük meg a Krisztus megkeresztelése képét. Miért gyötri magát Jézus ennyire és nevezetesen mit jelent az, hogy jobb lába oly örülten kicsavarodik? Greco szétzúzza a rajzot és olyan formákat akar teremteni, amelyek jobban kifejezhetik gondolatát. Nem arról van szó mind Krisztusra, mind az egész emberiségre

nézve, hogy új életre szülessen? Ezekben a vizekben az újjáéledt öreg Ádám átváltozik. Greco felfog és egyesít minden gondolatot, amely ebből a cselekvényből ered. Mintha csak gondolatfűzéseket festene. A jelenet fakó fényben, pincevilágításban játszódik le. Így látja a belső szem. Kísérteties. Egy látnok műve, akinek szemében az ég és föld elvegyül.

A vallásnak mily tragédiáját játssza el Assisi Szent Ferenc (a nemes kisasszonyok kollégiумában) valóságos Hamlet, a halálfejjel a kezében, – és Santo Domingo de Guzman (a Szent Miklós-templomban), aki a feszület előtt a szeretet önkívületében vonaglik, – és az a lehetőségen kívül álló jelenet (Ignacio Zuloaga festő birtokában), amely állítólag az Apokalipszisből van merítve.

Néhány hónappal halála előtt Greco a toledói Szent Vince-templom számára megfestette Mária mennybemenetele képét, utolsó modorában és mégis csudás színezéssel. Fényképe nem idézheti elő azokat az érzelmeket, amelyeket ez az éppoly hatalmas, mint elegáns kompozíció fénylő és kármin tónusaival bennünk kelt. A Szent Szűz

mennyei udvarától és zenészeitől körülvéve emelkedik a magasba. Királynő apródjai között, elragadó a maga méltóságában, drága mindenki szemében. Hangnak, rezgő éneknek látszik, vagy még inkább a tánc közepette remegő nyugvásnak. Ez az utóbbi tőlem telhetőleg kifejezi a csudálatot, hallgatást, amely e festménnyel szemben elfogott. Olyan arckifejezéseket, merész mozdulatokat, nemes, ritka testtartásokat látunk rajta, amelyek keresettek és mégis a legkönnyebbek. Ez pompás és különös és mindezt az ideges finomságot a génusz magasztos erőszakossága hozta létre. Az alul levő angyal olyan erővel bontja ki szárnyát, hogy a Szent Szület felemelje és az egész kompozíciót hordozza, amely mindent összetörni látszik. Az öreg Greco szent örülete, nagyszerű vakmerősége! Ezentúl a maga eszközeivel képes mindazt kifejezni, ami eltölti gazdagságtól duzzadó szívét, amely néhány hónap múlva már a halálé lesz.

Mennyire szeretem az aggastyánokká vált művészek titokzatos műveit, Goethe Faust-jának második részét, Rancé életét Chateaubriandtól és Hugo utolsó verseinek csobogását, amint a nyílt tengerről jövet a partot csapdossák. Siető-

sen fejezik ki magukat, már nem akarnak ki-magyarázkodni, a kifejezés eszközeit éppúgy összevonják, mint aláírásukat és a rejtvények vagy sírfeliratok súlyához, rövidségéhez jutnak el. Félig elhasznált érzékeik elhagyják-e őket, itt a mindenség szélén? Úgy tűnek fel előttünk, mintha az egész külvilágtól el lennének különítve, magányosan tapasztalataik közepette, amelyeket lírai bölcsességgé változtatnak át. És Grecónak szívem szerint való remekműve, az ő természetfölötti életének virága éppen a legutolsó kép, amelyet festett, a madridi múzeumban látható P ü n k ö s d ü n n e p e.

Greco művei gyakran megerőltetést kívánnak tőlem. Egymásnak ellenmondó mozdulatokat vélek bennük megkülönböztetni, a hangsúlyozásban és előadói módon való folyamatosság hiányával kapcsolatban. Azért akármilyen okaim is vannak arra, hogy az Orga z felső részét szeressem, némi fogyatékokat találok benne. Jogosult, szükséges, de rosszúl van összeegyeztetve és egybeolvasztva. A P ü n k ö s d, a Szentlélek eljövetele ellenben a benyomás tökéletes egységével hat reám. Valamennyi szereplő, – apostolok és szent

nők, akik közelebből nézve képmások – ugyan-
egy mozdulattal lendül ki természetes állapotából,
hogy felemelkedjék a fénylőn lebegő Szentlélek-
hez. Látjuk, amint szemünk láttára átszellemül-
nek. A lelkesedés bűbája áthatja és átalakítja, fel-
magasztalja őket.

Áz agg Greco ebben a Pünkös d-ben adta ki
legritkább zsenialitását. Áz Orgaz-ban a való-
szerű művészet egy remekét (egy toledói teme-
tést) az álomszerű festészet kísérlétével egyesí-
tette. Itt azonban élő lényeket csoportosít, spa-
nyolokat, akiket a legcsudásabb felindulás ráz
meg, olvaszt egybe és ragad magával. Á vallás
egy igazsága vált érzékelhetővé.*

És azt mondták róla, hogy bolond!... Vigyáz-
zunk! Egyszerűen spanyol katolikus ő, vagyis
a magasztosságnak bizonyos minőségét valósítja
meg, aminőt minden katolikus nemzet felmutat-
hat, amelyhez azonban a spanyol nemzet neve
fűződik.

Greco festményei kiegészítik Szent Teréz érte-

* Érdekes, hogy Pacheco a festőművészetről írt könyvében, amely
1649-ben jelent meg és sokáig nagy tekintélynek örvendett a spa-
nyol művészek közt, azt állítja, *hogy a művészetnek nincs más
hivatása és célja, mint hogy jámborságra vezesse az embereket és
Istenhez emelje őket». M. B.

kezéseit és Keresztes Szent János költeményeit. A kasztillai előkelőségek belső életét tárják elénk. Nincs az a könyv, amely ily teljes, ily új képet adna róla. Többet látunk bennük a holtak arcvonásainál: álmaikat, ábrándjaikat látjuk. Greco a XVII. századi Toledo lelkének eredeti forrásához vezet vissza bennünket. Íme az ő legnemesebb vágyaik, amelyek az ég felé törnek és Greco, az ő hallucinált művészete nélkül e szívekből semmi sem került volna el a halált. Ha ő nem volna velem, mit sem éreznék a lelkekből; ebben a porrá válni készülő városban nem tudnám, mely csillagzat befolyása alatt éltek a toledóiak. Ha székesegyházukat járom, Greco révén tudom, mely érzés töltötte azt el. A szerencsés olasz vidámságtól és Flandria prózai jóegészségétől távol egy szomorú, szemlélődő, gyászos búskomorságú nép körébe helyez. Kevésbé szeretném Toledo maradványait, ha Greco révén nem ismerném annak a miszticizmusnak színeit és nagy vonalait, amelynek hajlékúl szolgáltak.

Nem tagadhatjuk, hogy ezek a színek gyakran fakók és ezek a vonalak túlságosan megnyúltak, de hiszen a toledói lelkek festője csak így láthatott.

Modora bizonyára némely ellenmondásokat válthat ki. Mintha hallanám, amint így beszélnek: »Lehetséges, hogy az üdvözült lelkek dicsőségükben levetkezik minden gyengeségüket, de mi szerettük ezeket a gyengeségeket. A ti fénylő angyalaitok megzavarnak bennünket testtelen tökéletességükkel, amelyet hidegnek és egyhangúnak látunk. Elnézzük nektek, hogy megtisztítsátok a földi életet, föltéve, hogy föláldozván azt, ami méltó a pusztulásra, megmentitek azt, ami fennmaradni méltó. Miért nem helyezitek át földöntúli glóriáitokba e siralom völgyének legjavát! Ha az élőekben gyengeségük mellett is van valami isteni, miért veszítsék el azt, mikor mennylakókká válnak? Ugyan kinek szemében fogják ezek a dögvészes színek a szép Paradicsomot jelenteni? Elismerjük, hogy a hit átszellemíti az élőket, de ti álcát mutattok, holott mi magasztos pillangót óhajtunk látni«.

Ennek a panasznak hangja félre nem érthető. A XIX. század csendül meg benne. Romantikusnak fogja fel Grecót, akit az örületig kétségbe ejt a világ látványa és aki a titokzatosban, a szellemek honában keres menedéket. Hogy eze-

ket az elégedetleneket kielégítse, Greco kénytelen lenne azt mondani a Toledo fölött lebegő képzeleti világnak, amelyet modelljéül választott, amit Manfréd énekel az Álpok tündérének, a viz-esés szivárványa alatt: »Szép szellem, fénylő hajad, dicsőségtől tündöklő szemed, idomaid a föld leányai közül a legkevésbé halandók bájaira emlékeztetnek, de földöntúli arányokban megnövekedve és lényegükben megtisztulva.«

Az ily kívánságok Greco művészi hivatásának teljes félreértését árulják el. Teljesen szerepében van, midőn elveti a fizikai varázs eszközeit és olyan helyre ragad magával, ahol mentek leszünk az érzéki gyönyörűségtől. A spanyol metafizika kellő közepében vagyunk vele. Elfogadtatja velünk ezeket a felmagasztalt, átszellemült »dicső testeket«, megtisztult személyünk és felszabadult lelkünk fénylő, hideg és sugárzó képeit. Vegyük Grecót a maga egészében, mint olyan festőt, akinek géniusza abban áll, hogy spanyol módra gondolkodjék.

Még másokat is ismertünk ugyan, akik spanyol módra gondolkodtak. Ilyen például a mi Corneille-ünk. Corneille és Greco megváltoztat-

ják a dolgok valóságos kapcsolatait; ezt is, azt is feláldozzák, csak hogy nemesebb hatást érjenek el. És Don Quijote! A búsképű lovag spanyol módra gondolkodik, mindent torzít. Ennek a csudálatos könyvnek az a jelentősége, hogy a nagy Cervantes kézzelfoghatólag elénk állítja a torzításnak ezt a képességét; megmutatja nekünk, hogy a szívből (és a hiúságból is) fakad.

A krétai mester, Velence tanítványa, jobban felfogta Toledo titkát, mint bárki más. Egyenesen nekiment a dolognak. Festményei, amelyek Spanyolország szívébe vannak helyezve, megsejtetik velünk e nemzet mozgó erőtörténetének klasszikus korszakában. Rendkívüli személyeinek mindegyike lelkiismeretének mélyén a reménynek, hévnek és földöntúliságnak ugyanazt az elvét hordja. Olyan lények, akik az isteniből élnek. Nézzük csak, mennyire kapaszkodnak Istenbe. Magukhoz áhítazzák és hozzá áhítoznak. Életük napja az oltári szentség.

A katolikus dogmák Spanyolország állandó gondolata. Befolyásukat olyan területen is látjuk, ahol legkevésbé várnók. Az auto sacramental-ok, egyfelvonásos darabok, amelyek az oltári

szentséget vannak hivatva dicsőíteni, a festészetben találják meg hasonmásukat. Greco minden modellje a szeplőtlen fogantatás és valóságos jelenlét dicséretét zengi. Esztetikája az áldozásért való rajongás. Ezek a testek, amelyek az ég felé kinyúlni látszanak, lelkek, amelyek megtisztulnak, átváltoznak. A legyőzött önzés romjain elnyerik a szellem birodalmát. A végtelenségre vágyó, szenvedélyes bűnbánó felszabadulva, megkönnyebbedve röpül fel Istene felé.

A nagy, vallásos álmodozások még ma is mindennapiak a toledói életben. Nálunk a lélekben lappanganak, ott vannak összpontosítva, vagy pedig azok, akik kifejezik, kellemetlenül hangoznak. Ott azonban az ájtatosság érzelmei békeesen folydogálnak és nem csudálkoznak el önmagukon. A toledóiak a templomok kövezetére térdelnek és hosszú órákat töltenek szemtől-szemben a teológiai igazságokkal, éppoly szívesen, mint a keletiek falaik szövevényes díszítményei előtt. Egyszerű bőrfüggöny választja el szemlélődő gyönyörűségüket az uccától, amelynek még zaját sem fogja fel.

Eszembe jut, hogy egy délután találomra be-

léptem, a tartományi székház közelében, a karmelita apácák egy zárdájába, amelyet állítólag Szent Teréz unokahuga alapított. A szent évfordulója alkalmából tartott kilencnapos ájtatosság ideje volt. Vastag szőnyegek voltak ott, selyem kárpitok, sok csinált virág és meggyújtott gyertya. Nem volt istentisztelet, de láthatatlan énekesnők bájos éneke hallatszott. Egy feketeruhás, mantillás asszony imazsamolyra hajolt és nagy fekete legyezővel legyezte magát. Mellette három piros ripsz karosszék várakozni látszott. Nyitott zongora. Az oltárokon szalonba valóan elrendezett virágcsokrok. Hallottam, amint odakünn asszonyok gyermekekkel játszottak. Egy teljesen feketeruhás ministránsfiú ide-oda járt, rózsákat vitt, nagy fehér lepleket hajtogatott, olyan volt, mint egy jól nevelt apród. Úgy éreztem magam, mintha látogatóban volnék és nézegetném a különböző tárgyakat, miközben a szokása szerint soká öltözködő úrnőre várok.

Valóságos budoár. Nem kevesebb, mint kilenc képet látok, amelyek Szent Teréz ájulását ábrázolják.

Azonközben az édes hangok, amelyek elhall-

gattak, hogy imádkozzanak, az elzárt rács mögött újra rákezdenek ez énekekre. Hol csak egy énekel, hol hangjaik elvegyűlnek, majd mindannyian fokozzák hangjukat.

A toledói karmelita apácák e kápolnájában eszembe jutott Mohammed egy mondása: »Két dolgot szeretek, a nőket és az illatokat, de az ima az, ami szívemet mindennél jobban megörvendezteti«.

A különböző ragyogó színű táblákon olvasható izzó jelszavak: »Meghalok, hogy meg ne haljak« vagy »Szenvedni vagy meghalni« válaszoltak az illatoknak, színeknek és énekeknek.

Értesüléseket szereztem. Isten tudja, hogyan élnek a toledói karmelita apácák. Kis veteményeskert van zárdájukban és ha rászorulnak, eladnak egy-egy műtárgyat. Szegény teremtések. A kasztíliai lányok könnyen fogadalmat tesznek, hogy Istennek szentelik magukat, de fogadalmukat megváltják az által, hogy kis hozományt adnak egy falusi leánynak, aki helyettük az Úr jegyese lesz.

Ha e kápolnában uralkodó ízlés a szegény szolgálók keze alatt kitűnő marad, onnan ered, hogy a hagyomány minden egyes tárgy helyét kijelöli

és hogy sokkal szegényebbek, semhogy újakat vásárolhatnának.

Így, sétáim véletlene szerint, igen gyakran meg láttam Toledóban annak a misztikus életnek legtermészetesebb megmozdulásait, amelynek Greco volt a festője. Egészen otthonosan láttam az alázatosságtól és líraiságtól teljesen áthatott élet lehelletét és a legmagasabb s legbékeesebb lelki képességek játéka kezem ügyébe esett. Úgy látszik, mintha az ilyen lélekállapotok nem lennének a nagy civilizációval és például egy állomásfőnök hivatalával összeegyeztethetők. De oly légkört hagynak Toledóban, amely sok embernek, aki nem is sejti, hasznára válnék.

A KULTURA KÖNYVTÁR

*a szellemóriások, az emberiség világító tornyai,
koruk életirányát képviselő nagyok életrajzeit,
róluk szóló tudományos és művészi arcképeket,
essaiket ad az olvasó kezébe, kulcsul műveik és
pályájuk megismeréséhez, vagy zárókövül a
róluk alkotott vélemény épületéhez.*

1. ANATOLE FRANCE. Irta Brandes
2. TOLSZTOJ. Irta Romain Rolland
3. CHOPIN. Irta Liszt Ferenc
4. NAPOLEON. Irta Taine
5. DANTE. Irta Carducci
6. ROMAIN ROLLAND. Irta St. Zweig
7. RODIN. Irta Rainer Maria Rilke
8. BAUDELAIRE. Irta Th. Gautier
9. NERO. Irta Suetonius
10. PUSKIN. Irta Dosztojevszkij
11. RUBENS. Irta Verhaeren
12. BERLIOZ. Irta Romain Rolland
13. SHAKESPEARE. Irta Tolsztoj
14. E. T. A. HOFFMANN. Irta R. Schaukal
15. FLAUBERT. Irta Maupassant
16. GRECO. Irta Maurice Barrès
17. NAGY FRIGYES. Irta Thomas Mann

A KULTURA KIADÁSA
BUDAPEST, VI., TERÉZ-KÖRUT 5.

